83.3(4Укр)Я
З-14

П. К. ЗАГАЙКО

Українські письменники-полемісти кінця XVI - початку XVII ст. в боротьбі проти Ватікану і унії

Сканував bezludivka

Видавництво Академії наук УРСР
Київ · 1957

8Y1
3-14

П. К. ЗАГАЙКО

УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ-ПОЛЕМІСТИ КІНЦЯ XVI — ПОЧАТКУ XVII ст. В БОРОТЬБІ ПРОТИ ВАТІКАНУ І УНІЇ

60458

ПЕРЕВІРЕНО

ХАРКІВСЬКА
Державна обласна
БІБЛІОТЕКА

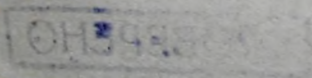
ПРОВЕРЕНО

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1957

Брошура присвячена дослідженню української полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст., її ідейного змісту, художніх засобів, ролі в суспільному розвитку українського народу тих часів. Автор робить чимало цікавих спостережень над змістом, мовою, образною системою полемічних творів.

Брошура стане в пригоді студентам, викладачам, лекторам і широкому колу читачів, що цікавляться питаннями української полемічної літератури.

БОРОТЬБА РЕАКЦІЙНИХ І ПРОГРЕСИВНИХ СИЛ НАВКОЛО БРЕСТСЬКОЇ УНІЇ

Українська полемічна література кінця XVI — перших десятиліть XVII ст. була покликана до життя національно-визвольним рухом, що розгорнувся в той час в зв'язку з загостренням соціальних і національних суперечностей. Польські магнати, захопивши в результаті Люблінської унії 1569 р. ті українські землі, які були до того часу під владою литовських князів, значно посилили гноблення українських трудящих мас. Зрівняні в правах з польським панством українські феодали, обстоюючи свої класові інтереси, зраджували народ. Жорстокі кріпосницькі порядки, грубе зневажання прав українського населення як на селі, так і в місті, кривавий розгул шляхти, — все це викликало серед широких верств української людності почуття законного невдоволення, яке часто виливалось у відкриті протести та збройні виступи.

Поряд з посиленням соціального гніту з кожним днем зростав гніт національно-релігійний. Правителі польської королівської держави з метою зміцнення свого становища намагались подолати релігійні і національні відмінності між польським та українським населенням і таким чином створити національно монолітну державну єдність. Ці політичні плани польської феодальної верхівки цілком збігались з експансіоністськими тенденціями Ватікану, який намагався підкорити собі весь православний Схід. Об'єднані спільністю мети чорні сили шляхетської Польщі і католицького Риму розгорнули широкий ідеологічний наступ проти культури українського народу, його мови та релігії. Особливо важлива роль у цьому наступі відводилась найбільш войовничій агентурі Ватікану — космополітичному ордену

єзуїтів. Проникнувши в Польщу в 1565 р., єзуїти без особливих труднощів подолали тут шляхетську реформацію, стали ідейними натхненниками колонізаторської політики польських феодалів. Основний напрям свого удару вони спрямували проти православної релігії. Окатоличення українського народу повинно було, за розрахунками польської шляхти і папи римського, зміцнити їх позиції на українських землях, розірвати братерські зв'язки між російським і українським населенням, сприяти підкоренню Росії. Про це відкрито заявив папа Климентій VIII: «О мої русини! Через вас я надіюся навернути Схід!».

Однак намагання ватіканських мракобісів посіяти серед українських трудящих ненависть до Росії виявились марними. Один з апологетів єзуїтського ордену змушений був визнати, що українці були «тілом підданими Польщі, а духом підданими Москві»[1]. Правда, шляхетсько-єзуїтські колонізатори досягли певного успіху серед української феодальної верхівки. Українське панство, виходячи з своїх класових позицій, відчувало себе ближчим до польських феодалів, ніж до свого народу. Воно поступово проймалося польсько-шляхетською культурою, окатоличувалось, втрачало свою мову, ставало надійним союзником польських магнатів.

Переконавшись, що грубою фізичною силою неможливо добитися полонізації основної маси українського населення, правителі польської держави вирішили піти обхідним шляхом. В середовищі єзуїтів (Поссевін, Скарга) зародився план релігійної унії католицької і православної церкви. За цим планом українська православна церква повинна була відмовитись від розходжень з католицькою і визнати зверхність папи римського. Єзуїти натомість обіцяли залишити майже без зміни старі православні обряди. Добре знаючи, як вороже ставиться українське населення до католицької релігії, єзуїти і їх шляхетські покровителі спрямували всі зусилля на те, щоб залучити на свій бік вище православне духовенство, зробити його своїм слухняним знаряддям. Треба сказати, що здійснити цей намір їм удалося досить легко. Православна церковна верхівка складалася з людей, які майже нічим не відрізнялися від світських феодалів. На єпіскопських місцях сиділи рафіновані кар'єристи, що розглядали свій духовний сан як засіб до ве-

---

[1] *Załęski St.*, Czy jezuici zgubili Polskę?, Kraków, 1883, стор. 397.

дення розкішного життя. Ці пани в рясах у найменшій мірі цікавилися становищем своїх підвладних — українських селян і міщан. Вони вхопилися обома руками за обіцянки єзуїтів та польського королівського уряду зрівняти їх в правах з римсько-католицьким духовенством.

На початку 90-х років православні єпіскопи Гедеон Балабан, Кирило Терлецький та інші почали порозуміватися щодо способів проголошення унії. 24 червня 1590 р. вони склали таємну декларацію, якою проголошували своє бажання визнати зверхність папи римського. Польський король Сігізмунд III підтримав цей намір єпіскопів і своїм «словом королівським» 18 травня 1592 р. обіцяв їм за це різні привілеї [1].

Підготовка до унії дуже посилилась після того, як на початку 1593 р. володимирським єпіскопом став колишній сенатор Іпатій Потій. За дорученням православного єпіскопату і митрополита Рагози, при активній підтримці королівського уряду Потій і Терлецький 26 вересня 1595 р. виїхали до Риму, щоб там остаточно домовитись про унію. Присягнувши папі, вони на початку березня 1596 р. повернулися на Україну. Щоб надати унії юридичної сили, було вирішено, згідно з вказівками папи і короля, скликати церковний собор.

Уніатські заходи церковної верхівки натрапили на рішучий опір українського населення. Проти унії виступив також крупний феодал князь Костянтин Острозький, який вважав себе «патроном» православної церкви.

Налякані широкою хвилею антиуніатського руху, єпіскопи Гедеон Балабан і Михайло Копистенський відмовились від своїх попередніх намірів і заявили, що вони лишаються вірними православній церкві.

6 жовтня 1596 р. в Бресті був скликаний собор. По суті, там мали місце два собори — уніатський і православний. Уніатську сторону представляли митрополит Михайло Рагоза, єпіскопи Кирило Терлецький, Іпатій Потій, Діонісій Збируйський, Йона Гоголь, Григорій Герман, деякі архімандрити, а також представники католицької церкви і королівського уряду. Знехтувавши волею українського народу, вони проголосили 9 жовтня 1596 р. унію, здійснивши тим самим довго підготовлюваний акт зради.

---

[1] Див. Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis, Львів, 1895, t. I, p. I, № 124, стор. 357—358.

У православному соборі брали участь патріарший протосинкел Никифор, єпіскопи Гедеон Балабан і Михайло Копистенський, ігумени і архімандрити, просте духовенство, князь Острозький, делегації від міщанства і братств, представники частини шляхти. Підтвердивши своє вороже ставлення до унії, православний собор позбавив єпіскопів-відступників духовного сану і прокляв їх.

Проголошення Брестської унії принесло незліченні бідування українському народові. Унія посилювала позиції католицької реакції і польських феодалів, згубно впливала на розвиток української культури. Виступаючи проти українського буржуазного націоналіста Романчука, який твердив про «прогресивне» значення унії, І. Франко відзначав: «...унія була причиною довгої та важкої боротьби внутрі малоруського народа і остаточно принесла незміримі шкоди цілому його духовному і політичному розвоєві.., унія ж не дала нашому народові майже нічого, не лишила в літературі южно-руській ані одного цінного пам'ятника.., а натомість знаменито причинювалася до полонізації руської інтелігенції» [1].

В статті «Католицький панславізм», викриваючи агресивність Ватікану щодо слов'янських народів, Франко писав: «Згадаймо про облудну політику пап і єзуїтів на дворі польських королів та вельмож, котрі довели до злощасної унії релігійної, до переслідування руського люду зразу за його віру, а далі й за народність, довели його до крайньої руїни і до великих та кровавих війн козацьких» [2].

Католицька церква, перебуваючи у шляхетській Польщі в привілейованому становищі, виступала як ідеолог феодалізму. У свідомості українських трудящих католицька релігія нерозривно поєднувалась з її носіями — шляхтою та єзуїтами: вона була релігією панів. З другого боку, православ'я в останні роки XVI ст. і в перші десятиліття XVII ст. набуло на Україні і в Білорусії специфічних рис, які відрізняли його від суто офіційної православної церкви. Починаючи з 1596 р. православна церква була поставлена поза законом, позбавлена в основному керівництва з боку ієрархії, що прийняла унію. Захисниками православ'я, організаторами церковних справ стають братства, козаки,

---

[1] *І. Франко*, В справі угоди, ж. «Народ», 1890, № 24, стор. 39.
[2] *І. Франко*, Католицький панславізм, ж. «Світ», 1881, № 7, стор. 136.

простий народ. Все це не могло не позначитись на змістові тогочасних релігійних уявлень. Захист православ'я розглядався тоді як захист національних і соціальних прав українського народу. В свідомості «хлопов, сѣделников, кожемяков» релігійний, національний і соціальний моменти зливалися в єдине ціле. Звідси брали своє коріння вільне трактування в реформаційному дусі різних догматів православної церкви, наголошування на участі світських людей у розв'язанні церковних справ і т. п. Тогочасний письменник Сакович з цього приводу зауважував, що на Україні «не попи народом, а народ попами керує» [1].

Виникає питання, чи не була боротьба проти унії результатом релігійно-фанатичних переконань української і білоруської людності. Відповідь на це питання може бути тільки негативною. Населення в основній масі було далеким від фанатизму. Більше того, віровизнання часто носило формальний характер і наближалось інколи до релігійного індиферентизму. Так, наприклад, львівський єпископ Гедеон Балабан в своєму листі від 12 березня 1591 р. вказував: «Так посполитые люде разсвѣрѣпили, же другій и о Господу Богу мало знает, вѣрити и молитися ему не умѣет, болше волхвами и чародѣями ся бавят, а нежли Богу служат» [2].

Проте було б помилковим недооцінювати значення релігії в тогочасному суспільному житті. Визнання православної віри, хай навіть і чисто формальне, об'єднувало великі маси українського населення, зв'язувало його з єдиновірною Росією, ставало своєрідним імунітетом проти примусової полонізації.

З кінця XVI — початку XVII ст. православна релігія (з вказаними вище специфічними рисами) в міру загострення соціальних суперечностей ставала релігією в основному народних мас. Українські феодали, які раніше дозволяли собі антикатолицькі жести, переходили під крильце католицизму, в якому вбачали надійний захист своїх класових позицій.

Соціальну зумовленість ренегатства українського панства яскраво розкрив І. Франко. «Повстання Косинського і Наливайка, — писав він, — які були ніби провіщенням

---

[1] *С. Голубев*, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I, К., 1883, стор. 122.

[2] Акты Западн. России, т. IV, СПб., 1851, стор. 39.

пізнішої Хмельниччини, спрямовані виключно проти панів південноукраїнських.., дали побіч інших ще приводів гасло українській шляхті до масового переходу на католицизм. Від року 1590—1620 майже всі видатніші українські великопанські сім'ї або вимерли, або були вже католицькими»[1].

Але якщо класові суперечності приводили до ренегатства української феодальної верхівки, то, з другого боку, вони сприяли солідаризації соціальних низів, скріплювали братерство між польськими і українськими трудящими. Про це знаменне явище братерського єднання сучасний польський історик Б. Барановський пише: «Польські селяни і міщани, які поселялись на Україні переважно вже в другому поколінні, говорили «селянською мовою» — українською, приймали «селянську віру» — православ'я, зливалися з українськими народними масами»[2].

Піднімаючись на боротьбу проти католицизму і унії, захищаючи православну релігію, українські народні маси обстоювали тим самим свої соціальні права.

Отже, національно-визвольна боротьба українського народу в кінці XVI і першій половині XVII ст. мала сильне релігійне забарвлення. Суть цієї боротьби найкраще характеризують слова Ф. Енгельса, сказані ним про релігійні війни: «І в часи так званих релігійних воєн XVI століття мова йшла насамперед про дуже виразні класові інтереси... Якщо ця класова боротьба мала тоді релігійний відбиток, якщо інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою, то це нітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу»[3].

Гострі класові сутички, напружена політична і ідеологічна боротьба на українських землях сприяли інтенсивному розвиткові української полемічної літератури. Без перебільшення можна сказати, що полемічна література, незважаючи на релігійне забарвлення, була могутньою ідеологічною зброєю в руках українського народу в його справедливій боротьбі. Відповідно до того, що в національно-визвольному русі брали участь різні соціальні верстви українського населення, полемічна література не була єдиною в своєму ідейному спрямуванні. Викриття Ватікану

---

[1] *Franko Iw.*, Charakterystyka literatury ruskiej XVII—XVIII wieku, Kwartalnik historyczny, Lwów, 1892, стор. 701—712.

[2] *Baranowski* B., Narodowo-wyzwoleńcza walka ludu ukraińskiego w XVII wieku, ж. „Nowe drogi", 1954, № 1, стор. 32.

[3] *К. Маркс, Ф. Енгельс*, Про релігію, К., 1956, стор. 73.

і унії велось в ній з позицій шляхти, міщанства і найбільш революційного класу тогочасного суспільства — селянства. Зрозуміло, що, сходячись на запереченні національно-релігійного гніту, письменники-полемісти — виразники інтересів різних соціальних верств — розходились в питанні про засоби й шляхи боротьби, обстоювали різні політичні ідеали.

Якщо коріння української полемічної літератури глибоко входило в суспільні відносини того часу, то безпосереднім поштовхом для її виникнення послужила ідеологічно-диверсійна діяльність єзуїтів. Про насадження католицизму серед українського народу говорив ще в 1566 р. єзуїт Бенедикт Гербест, але з конкретними планами здійснення цього заходу виступив вперше відомий проповідник і письменник-полеміст єзуїт Петро Скарга, опублікувавши в 1577 р. книгу «Про єдність церкви божої під одним пастирем і про грецьке від цієї єдності відступлення».

Запеклий прихильник зміцнення королівської влади П. Скарга все своє життя боровся за створення могутньої польської держави, очолюваної всевладним королем. Його намагання добитись централізації всієї влади в руках короля диктувались не інтересами польських трудящих, а політичними інтригами Ватікану. Могутня польська королівська держава повинна була, за розрахунками Ватікану, протистояти Росії, служити знаряддям у боротьбі за підкорення Росії. Тому централістські тенденції в діяльності Скарги були в своїй основі реакційними.

Крізь товсті нашарування богословського матеріалу в творі Скарги «Про єдність...» досить виразно пробиваються політичні цілі задуманої церковної унії. Особливо це помітно в другому виданні твору (1590). Необхідність проведення церковної унії Скарга доводить на підставі суто політичних міркувань. Проголошувана ним ідея абсолютизму — це чудовий зразок того, як релігійні канони використовувались для обгрунтування певних суспільних явищ. Ось як розвиває Скарга ідею абсолютизму: «...Один бог править всім світом, тому кращим не може бути уряд, як на зразок божий учинений...» [1], тобто найкращою формою правління є абсолютна монархія. Народ, посполиті, на думку Скарги, не можуть бути допущені до керівництва

---

[1] Памятники полемической литературы, т. II, СПб., 1882, стор. 560 (далі подається скорочено — ППЛ).

державою, бо коли «не пани, а люд посполитий урядує.., то більшого безладу і бути не може»[1]. Так само і церква має бути очолена однією людиною — папою римським. Звідси само собою випливає, що православна церква повинна підкоритись всевладному папі — «наміснику бога на землі» — і що думку соціальних низів щодо акту унії не треба брати до уваги, бо на долю посполитих випало тільки слухати розумних і служити їм, а не приймати якісь рішення[2].

Політична єдність, зміцнення польської королівської держави, підкреслював Скарга, немислимі без церковної єдності. Тому король повинен адміністративними заходами примусити православне населення визнати зверхність папи римського, бо «то є справа королів християнських, щоб монархи, які світської речі посполитої єдність на собі тримають, до церковної єдності теж помагали, без якої не тільки ніхто помилування не має, але теж і єдність речі посполитої тривати довго не може»[3].

Такі «теоретизування» Скарги повністю відповідали асиміляторським прагненням як польсько-шляхетських колонізаторів, так і Ватікану.

Скарга знав, що український народ з ненавистю ставиться до католицизму, що він звертає свої погляди у бік єдиновірної Росії. Тому цей єзуїт намагався сплюжити російський народ та його культуру. З піною на губах накинувся він на дружбу російського і українського народів, справедливо вбачаючи в ній ту твердиню, що стоїть на перешкоді окатоличенню українських народних мас.

«Знаю, що тебе від того найбільше відводить, — вигукував він, звертаючись до українського народу, — і ніби який пеньок стоїть на перешкоді до тієї єдності: що на московські церкви і московського князя деякі в цих часах у пануванні успіхи, і на людей тієї ж мови і богослуження оглядаєшся»[4].

Слідом за папським легатом Антонієм Поссевіним і папою Климентієм VIII П. Скарга відкрито заявив, що унія української православної церкви з римсько-католицькою повинна допомогти Ватікану підкорити Росію[5].

---

[1] ППЛ, II, стор. 561.
[2] Див. *там же*, стор. 562.
[3] *Там же*, стор. 529—530.
[4] *Там же*, стор. 496.
[5] Див. *там же*, стор. 497

Серед яких же верств української людності розраховував П. Скарга зустріти прихильників своїх уніатських задумів? Відповідь на це питання випливає з книги Скарги: серед представників церковної і світської феодальної знаті.

Свій твір Скарга присвятив князеві Острозькому, сподіваючись зробити цього найбільшого українського феодала податливішим в справі унії. Різні матеріальні вигоди пообіцяв він за підтримку унії вищому православному духовенству та українському панству [1]. Отже, Скарга мислив церковну унію як полюбовний зв'язок польського королівського уряду та католицької реакції з панівними верствами українського суспільства.

Опублікування книги, в якій була розроблена конкретна програма наступу на національно-релігійні права української людності, привело до дуже серйозних наслідків. Своїм твором Скарга розпалював і без того вовчі апетити польської шляхти, прикривав і полегшував зраду українських феодалів, а з другого боку, — об'єктивно сприяв солідаризації здорових національних сил українського народу перед лицем небезпеки. По суті, Скарга розпочав літературну полеміку, в якій під личиною теологічно-схоластичних суперечок обстоювались матеріальні інтереси різних соціальних верств суспільства.

Для нейтралізації впливу книги Скарги на перших порах широко використовувались рукописні збірники візантійського, південнослов'янського та староруського походження, що були спрямовані проти римсько-католицької церкви. Привертає також увагу цікавим добором антиватіканського матеріалу з різних протестантських джерел написаний у 1582 р. твір «Посланіє до латин из их же книг». Проте такий вид літературної полеміки аж ніяк не міг задовольнити пекучих потреб боротьби. Згадані вище протипапські статті та компіляції навіть в очах невибагливих сучасників були надто слабкою зброєю, їх навіть не вважали за потрібне друкувати. Саме життя вимагало таких творів, в яких би порушувались злободенні питання, давалась би оцінка подіям, вказувався б вихід із труднощів, що склалися внаслідок несприятливих обставин, бо книгою Скарги не завершилася ідеологічна експансія проти українського народу. Події, що розгорнулися в 1583 р. у Львові, коли

[1] Див. ППЛ, II, стор. 490.

католицький архієпіскоп Ян Соліковський збройною силою намагався примусити православних міщан прийняти новий календар, показали всю серйозність небезпеки. Знахабнілість польської шляхти та її єзуїтських покровителів знайшла свій вияв у виступі вже згадуваного єзуїта Бенедикта Гербеста. Цей агент Ватікану опублікував у 1586 р. в Кракові брошуру «Віри церкви римської висновки», в якій з презирством висловлювався про український народ та його культуру.

На інтенсифікацію наступу ворожих сил український народ відповів, з одного боку, посиленням збройної боротьби, а з другого, — рішучою ідеологічною відсіччю. Важливу роль в ідеологічній боротьбі проти єзуїтсько-шляхетського засилля відіграв в останні два десятиліття XVI ст. відомий культурний центр Острог, навколо якого об'єднались найбільш освічені представники українського населення.

Не можна пройти мимо такого знаменного факту, що великий вклад у справу солідаризації українських культурних сил зробив представник братнього російського народу, першодрукар і просвітитель Іван Федоров. Адже не випадково, що заснування Острозької школи припадає на кінець 70-х років XVI ст., тобто на час, коли Федоров переїхав із Львова до Острога і заснував тут друкарню. Зв'язок між цими двома заходами цілком очевидний. Закріпивши на українських землях техніку книгодрукування, Іван Федоров створив одну з найважливіших передумов успішного ведення боротьби проти шляхетсько-католицької експансії.

Серед культурних діячів Острога вигідно виділяється постать Герасима Смотрицького, першого ректора Острозької школи. Відомості про його життя дуже незначні. Відомо тільки, що він був міським писарем у Кам'янці-Подільському, а потім на запрошення князя Острозького переїхав до Острога, де взяв діяльну участь у підготовці видання біблії в 1581 р. Своєю освіченістю Герасим Смотрицький здобув загальне визнання серед сучасників. Крім педагогічної діяльності, Г. Смотрицький брав участь у літературному русі. З-під його пера вийшла передмова до біблії, а також сатиричний вірш (загублений), в якому викривалась аморальність духовенства.

Проте вершиною літературної творчості Г. Смотрицького була його книга «Ключ царства небесного», опублі-

вана в 1587 р. в м. Острозі. Цим своїм твором Г. Смотрицький, по суті, розпочинав новий етап у розвитку української полемічної літератури — тієї літератури, яка, будучи зв'язана з традиціями минулого, своїм корінням глибоко входила в життя. Якщо попередні антиватіканські виступи були сухими, блідими, холодними і лише в мізерній мірі відгукувались на життєві події, то виступ Г. Смотрицького означав зародження бойової антиватіканської публіцистики, сповненої внутрішнього вогню, яка відкрито стала на службу суспільним інтересам.

«Ключ царства небесного» був написаний у відповідь на книгу єзуїта Б. Гербеста «Віри церкви римської висновки». Складається він з присвяти князеві О. К. Острозькому, звернення до руських народів та двох статей («Ключ царства небесного...» і «Календьдар Римский новый»). Всі ці компоненти твору Г. Смотрицького об'єднуються антиватіканським спрямуванням.

Найбільш повно проявилися ідейні настанови Г. Смотрицького в його зверненні до руських народів. Він до певної міри виявив розуміння спільності інтересів братніх російського, українського і білоруського народів, вірно розцінив ту небезпеку, яку несла для них політика Ватікану. Як справжній патріот, Г. Смотрицький не міг лишитися байдужим до підступних дій єзуїтів, які з кожним днем посилювали в середовищі українського народу свою розкладницьку роботу. Повні хвилювання і занепокоєння його слова про те, що «учителеве костела римского», використовуючи всі наявні в їх руках засоби, зневажають національні і релігійні переконання українського народу, топчуть їх ногами і в той же час старанно прикриваються базіканням про церковну єдність. З гнівом говорить Г. Смотрицький про брошуру Б. Гербеста «Віри церкви римської висновки». Сам факт появи такої книжки він розцінює як образу національної гідності українського народу.

Особливо його обурило закінчення брошури, в якому Гербест ніби підсумовував свої погляди на український народ. Цей наклепницький випад Гербеста викликав широку хвилю протесту серед українського населення. Тому вважаємо за потрібне навести його в інтерпретації Г. Смотрицького. «Бог кгреком и Руси все отнял, не мают они памяти, абы умѣти Отче наш и вѣру в бога, ани розуму, абы збавленые рѣчи бачити, ани доброе воли, жебы добре

жити, и далей писал, як ему шатан казал. А на краю доложил руское глупъство и блуды» [1].

Г. Смотрицький приходить до висновку, що вся діяльність єзуїтів насумісна з інтересами руських народів, що їй потрібно покласти край. Єзуїти, зазначає він, знахабніли тому, що з боку православних не дістають жодної відсічі. Таке недопустиме становище приводить до того, що деякі православні, особливо вихідці з привілейованих верств, зраджують свою віру і народ і переходять в римсько-католицький табір.

Через все звернення до руських народів Г. Смотрицький наполегливо проводить думку, що саме життя вимагає від православних полемічних творів, в яких би давалась гідна відповідь інтригам єзуїтів. Він досить чітко сформулював завдання полемічної літератури. Це, по-перше, «вкоротце а правдиве отправити» противникові і, по-друге, що більш важливо, «своих у вѣре покрепити» [2].

Успіх боротьби православних проти єзуїтів автор пов'язує з розвитком полемічної літератури. «Бо чим далей будете молчати, тым ся тых шкодливых новин болше будет являти» [3].

Звідси бачимо, що Г. Смотрицький правильно розцінював дійовий характер полемічної літератури, її активну роль в суспільному житті. Його можна і треба вважати зачинателем полемічної української літератури, її пропагандистом та ініціатором.

Великого значення Г. Смотрицький надавав зміцненню у своїх сучасників почуття патріотизму. З гордістю згадує він героїчних предків, про яких був «полн увесь поднебесный свѣт великое славы и дивное справы, же и небеса проникала и пред престол Божій ставала...» [4].

Далі він вказує, що і його співвітчизникам не бракує хоробрості проти «сопостатов телесных», потрібно тільки загострити свою пильність щодо ворогів духовних — єзуїтів. З цією саме метою взявся він, «худый простак», за написання цього твору, взявся, правда, «за великим мушенем, а на болше за росказанем... не без великого жалю и сумненя, власне як плохий а голый за збройного рыцера

---

[1] Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VII, К., 1887, стор. 237 (далі подається скорочено — АЮЗР).

[2] *Там же.*

[3] *Там же.*

[4] *Там же*, стор. 238.

воевати, а простак неученый за мудрого оратора отповедати»[1]. Самоприниження автора не слід приймати в буквальному смислі. Цим прийомом Г. Смотрицький віддавав данину літературній традиції. Якщо в питаннях богословської схоластики він справді був до певної міри таким «простаком», то цього аж ніяк не можна сказати про нього як про публіциста. Твір Г. Смотрицького в більшій своїй частині оригінальний, своєрідний. Про це досить скромно заявив сам автор: «Так ся написало, як ся розумѣло»[2]. На думку Г. Смотрицького, його книга повинна стати поштовхом до дальшого розвитку протипапської літератури, повинна викликати серед православних бажання активізувати свою боротьбу і «сопостатам истинный ответ давати»[3].

Пульс життя найбільше відчувається в статті «Календар Римский новый», в якій є живі відгуки на події 1583 р., коли єзуїти намагалися силою примусити православних прийняти новий грегоріанський календар. Календарна реформа, що стала можливою завдяки досягненням астрономії, була прогресивним явищем. Проте запровадження її на українських землях набирало специфічного характеру. Єзуїти розглядали цю реформу як засіб боротьби проти православних, як надійний спосіб розірвати зв'язки між українським, російським та іншими народами, що визнавали православну релігію. Календарна реформа, за їх розрахунками, повинна була сприяти проведенню унії. В світлі цих зауважень зрозумілим стає різко негативне ставлення православних до нового календаря. Особливого загострення набрали події, пов'язані з календарною реформою, у Львові. 3 січня 1583 р. за вказівкою римсько-католицького архієпіскопа князя Яна Соліковського було організовано збройний напад на православні церкви й монастирі. В протестації, записаній Львівським православним єпіскопом Гедеоном Балабаном 30 січня 1583 р. у міській книзі, вказувалось, що нападаючі «впадши вси гурмом в оную церковь (св. Миколая. — *З. П.*) и тому попу Якову давши.., пястью за шию от оттаря его оторвали... з одѣнья капланского зволокли кгвалтом и з церкви его выпхнули и люд, который там на тот час был, из церкви шаблями выбили, потом церков оную печатью его милости

[1] АЮЗР, ч. I, т. VII, стор. 238.
[2] *Там же.*
[3] *Там же.*

князя арцыбискупа львовского запечатовавши проч отошли»[1]. Аналогічних випадків наводиться в протестації чимало.

Однак ці насильницькі дії не тільки не зломили духу православних, а, навпаки, викликали серед них могутню хвилю протесту. Наляканий народним гнівом польський король Стефан поспішив видати декрет, в якому забороняв примусово нав'язувати православним новий календар[2]. Та це була заборона тільки на папері. Польські власті і єзуїти продовжували переслідувати українське населення. Боротьба проти нового календаря стала символом боротьби проти шляхетсько-єзуїтського засилля.

Само собою зрозуміло, що виступи Г. Смотрицького та інших письменників-полемістів проти календарної реформи треба розцінювати не в плані з'ясування їх наукової обгрунтованості, а як боротьбу проти спроб єзуїтів використати цю календарну реформу для підготовки унії. В цьому полягає прогресивне значення цієї боротьби.

Критика календарної реформи ведеться в творі Г. Смотрицького по лінії суспільній і морально-етичній.

Наголошуючи на тому, що календарна реформа не тільки внесла розлад у церковні справи, але особливо багато утруднень викликала в світському житті, Г. Смотрицький подає ряд конкретно-виразних картин з сучасного йому життя. Починає він із змалювання тих труднощів, що їх відчував на собі найбільш поневолений клас — селянство. З нотками явної симпатії говорить він про важку працю селянина, який «в потѣ лица мусит ясти хлѣб свой и с тоеж працы и поту мусыт досыть чинити и давати пану, што ему раскажут. Звыкл был от предков своих отдавати, што належало богу, а што належало пану»[3]. Однак новий календар порушив встановлений з давніх часів порядок. Тепер пан, що визнає римсько-католицьку релігію, примушує селянина працювати в дні православних свят. Внаслідок цього селянин опинився в досить складному становищі. Він боїться і бога, боїться і пана, але, як вказує з гіркотою автор, інтересами божими селянин мусить поступитися перед інтересами пана. «Бо о оном (про бога. — *П. З.*) слыхает, же есть долготерпелив и многомилостив, а сего (пана. — *П. З.*) вѣдает же есть коротко

---

[1] Monumenta.., t. I, p. I, стор. 99.
[2] Див. *там же*, стор. 101.
[3] АЮЗР, ч. I, т. VII, стор. 253.

терпелив и троха милостив»[1]. За непослух пан жорстоко розправляється з селянином. З цього приводу Г. Смотрицький зауважує: «Если не его (селянина. — *П. З.*) тѣло повѣдуть, теды воловое певне»[2]. Коли надійде римсько-католицьке свято, селянин хотів би працювати на себе, щоб хоч трохи зменшити свою убогість, але страх перед паном примушує його сидіти без роботи. Живучи в постійних злиднях, він забуває про свої обов'язки по відношенню до бога, пана і навіть до самого себе. Зверху його нестатки доїдають, а всередині сумління. Доведений до крайності селянин проклинає винуватця свого нещастя — папу римського. Г. Смотрицький застерігає, щоб ніхто не легковажив собі таких прокльонів, бо хоч вони походять не від людини, одягненої в «шарлаты», але все-таки мають свою вагу перед богом. Бог, підкреслює автор, дуже часто вважає «шарлаты и орлаты из ораторми» сміттям, могутніх, але безбожних з престолів скидає, а на їх місце «от гною беручи сажает»[3]. Останні слова Г. Смотрицького, а також змалювання ним у співчутливому тоні скрутного становища селянства дають підставу говорити про його демократичні переконання.

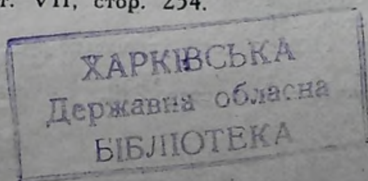
60458

Коротко з'ясовує Г. Смотрицький ті труднощі, що їх викликав новий календар в економічному житті суспільства. Переслідувані римо-католиками православні зазнають великих втрат в «своих справах и кгосподарствах домовых и полных и дорогах гостинных...». Багато плутанини є також «в ярмарках, и у справах купецких великих, в записех, в цырокграфех...». Справді, говорить автор, мало хто знайдеться, щоб сказав про папу: «...бодай здоров поправлял, якож не много ся тут после того забавлял»[4].

Різко критикує Г. Смотрицький календарну реформу за її згубний вплив на сім'ю, що складалася з людей різного віровизнання. Новий календар вніс розлад у таку сім'ю, порушив здавна встановлені моральні принципи, породив ворожнечу. Для Г. Смотрицького чужим було почуття національної нетерпимості. Ні в одному місці свого твору він не відізвався образливо про Польщу, польський народ. Відносно мішаних сімей він зробив дуже характерне

---

[1] АЮЗР, ч. I, т. VII, стор. 254.
[2] *Там же.*
[3] *Там же.*
[4] *Там же.*

ХАРКІВСЬКА
Державна обласна
БІБЛІОТЕКА

зауваження: «Згода вдячная в малженствѣ ляхови з рускою, также як русинови з ляховкою» [1].

Критика нового календаря ведеться в «Ключі царства небесного» також в побутовому плані. Дуже їдко глузує Г. Смотрицький з приводу того, що під час святкування римсько-католицького великодня було надзвичайно холодно. Квітна неділя, іронізує він, була білою не від квітів, а від снігу, так що навіть «чорному мусело быти под носом бѣло».

Безпосередністю, виразністю, розповідною інтонацією відзначається змальований Г. Смотрицьким епізод святкування римо-католиками великодня. Тоді, розповідає він, було «так бурливое и страшное зимно, з великим снѣгом, же не каждому волно было и колачи до костела святити отослати, хто был в мили або далей от костела, кгдыж не толко санями или пѣшому, але и на кони не можено где потреба доехати. І много быдла розмаитого на тот день от зимна, вѣтру, и кгвалтовного снегу поздыхало, што и з людий мало ся комусь не прідало» [2].

Показавши шкідливість календарної реформи з чисто практичного боку, Г. Смотрицький підкреслює її непотрібність яскравою сентенцією: «Як здоровому лѣкарства, так речи цѣлой поправленя не потреба» [3].

Іван Франко високо оцінив ті сторінки «Ключа царства небесного», де ідеться про новий календар. Він вважав, що твір Г. Смотрицького «в обороні юліянського календаря, мовою зближеною до народної, цінний задля багатства побутових рисів, зв'язаних з боротьбою православних за календар» [4].

Значну увагу приділив Г. Смотрицький викриттю папи римського і католицької церкви. У своєму творі він наводить пікантні історійки з життя пап і висміює звичаї католицького клеру. В його зображенні папи римські виступають як морально спустошені потвори, що «ся и трули, и дѣти родили, и многіе ереси плодили» [5]. Письменник використовує оповідання про папісу Іоанну, яка нібито певний час сиділа на папському престолі і народила дитину.

---

[1] АЮЗР, ч. І, т. VII, стор. 255.
[2] *Там же*, стор. 258.
[3] *Там же*, стор. 256.
[4] *І. Франко*, Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, стор. 44.
[5] АЮЗР, ч. І, т. VII, стор. 242.

Окремі деталі цього оповідання автор подає в натуралістичному плані. Він зло висміює ватіканських сановників, які через свою тупість посадили на папський престол розбещену жінку. Кожне слово тут сповнене в'їдливої іронії, нещадного осміювання пороків пап римських.

Та коли Г. Смотрицький заговорив про спосіб обрання пап, сміх його став ще дошкульнішим, глузливішим. Здається, що все, що тільки можна було висловити презирливого на адресу римсько-католицької верхівки, сказав він словами: «Але юж их (прибічників папи. — *П. З.*) жаден не ошукает, пригода учит розуму, доглядают того с пилностю которим то повѣрено. Смотривши в вочи, смотрят из другого конца ку горѣ подносячи столца. Вѣдают юж гаразд, чим были ошукани. А кгды тое добре обачят и намацают, юж за тым всю годность познавают...» [1]. Ось до чого зводить Г. Смотрицький «гідність» римського папи!

Коротко торкається письменник питання аморальності римсько-католицького духовенства. Вже в самому тому факті, що папа заборонив своїм священикам одружуватись, автор «Ключа» вбачає причини морального падіння. Він вказує, що католицькі попи, не маючи можливості одружитися, грузнуть у болоті перелюбства. Цей низький порок набрав такого загального характеру, що ксьондзи випрошують у панів спеціальні кошти на утримання своїх коханок: «Если же ваша милость опатрил каплана, потреба еще и на прачку! А ты бѣдный попе руский, мусиш и з законьною нендзу клепати, неборачку» [2].

Об'єднавши римами в єдине ціле думки, в яких, з одного боку, підкреслюється моральна розбещеність служителів римсько-католицької церкви, а з другого, вказується на повне матеріальних нестатків життя нижчого православного духовенства, Г. Смотрицький таким протиставленням посилює викривальні інтонації свого твору.

У загальних рисах виступив Г. Смотрицький проти задуманої єзуїтами унії. З глибоким переконанням він заявив, що український народ ніколи не погодиться носити на собі ярмо папи римського. Нехай, вказував він, скарги і гербести вихваляють Рим, нехай цілують у папи ноги, а наш народ не дозволить принижувати свою гідність [3].

---

[1] АЮЗР, ч. I, т. VII, стор. 262.
[2] *Там же*, стор. 261.
[3] *Там же*, стор. 247.

В особі автора «Ключа царства небесного» ми бачимо талановитого публіциста, дотепного оповідача і в той же час нещадного викривача. З ім'ям Г. Смотрицького пов'язані становлення і розвиток української полемічної літератури.

Справу боротьби проти Ватікану, яку так успішно розпочав друкованим словом Г. Смотрицький, продовжив Василь Суразький, який у 1588 р. опублікував в Острозі свою книгу під назвою «О единой истинной превославной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви, откудо начало приняла и како повсюду распространися». Але якщо обох цих письменників об'єднує спільність мети, то шляхи, якими вони йшли до неї, різні. На відміну від Г. Смотрицького, в якого критика папства ведеться в основному по лінії суспільно-моральній, В. Суразький все своє завдання зводить до викриття догматів римсько-католицької церкви і до обстоювання правдивості православ'я. Його твір знаменний, між іншим, тим, що в ньому широко використані антиватіканські трактати російського письменника Максима Грека. Цей факт свідчить про те, що вже на світанку розвитку української полемічної літератури встановлювались російсько-українські літературні зв'язки.

Помітне місце в антикатолицькому русі в кінці 80—90-х років XVI ст. займає видатний борець проти Ватікану і унії Стефан Зизаній. Перші відомості про нього належать до 80-х років. У 1586 р. він став учителем Львівської братської школи. Але мабуть ще раніше Зизаній брав діяльну участь у громадському житті міста. Київський митрополит Михайло Рагоза в листі до віленських міщан від 16 липня 1595 р. вказував, що Зизаній «досыть во Львовѣ кровепролитя насѣял с своими пособниками...» [1]. Коли зважити, що проливання крові могло мати місце тільки в зв'язку з спробою архієпіскопа Суліковського запровадити в 1583 р. новий календар, то виходить, що вже на початку 80-х років Стефан Зизаній мав значний вплив на найбільш радикально настроєних львівських міщан. Ставши вчителем, Зизаній не замкнувся в тісних рамках школи. Його тягнуло на повну небезпек арену суспільної боротьби. У нас нема прямих вказівок про проповідницьку діяльність Зизанія у Львові, але з того, що в 1591 р. Михайло Рагоза надав йому, світській людині, право проповідувати, можна суди-

[1] Monumenta.., t. I, p. II, стор. 639.

ти, наскільки відчували православні потребу в його проповідях. Важливу роль відігравав Зизаній в житті Львівського братства.

Переїхавши із Львова до Вільна, С. Зизаній розгорнув там кипучу проповідницьку і просвітительську діяльність. Особливо різкого характеру набрали його проповіді тоді, коли до Вільна долетіли чутки про підготовлювану православними владиками унію. З усією силою свого палкого темпераменту накинувся Зизаній на цих сіячів зради. Його громові, експресивно наснажені промови будили в серцях слухачів почуття ненависті до замаскованих зрадників, пристрасні слова глибоко западали в душу. Вплив проповідей Зизанія був таким великим, що митрополит Рагоза 16 липня 1595 р. звернувся до віленських міщан з спеціальним листом, в якому загрожував їм королівською карою за підтримку Зизанія [1]. Виступи проти церковної феодальної верхівки Зизаній поєднував з критикою польських властей, короля [2]. Свою агітаційну діяльність він проводив у широких масштабах. Зизаній проповідував не тільки в церквах, але й на вулицях, міських площах, ринку. Кожне його слово сприймалось православними міщанами як істина. Сучасний Зизанію письменник Теодорович вказував, що православні хвалили Зизанієві проповіді, берегли їх як євангеліє.

В основі проповідей Зизанія завжди були гострі, злободенні питання. Найбільш повно розкрив їх зміст Михайло Рагоза в листі до Зизанія від 10 жовтня 1595 р. З явним роздратуванням цей лицемір писав, що Зизаній «яко конь и меск послушаніем не обуздан», що він різко виступає проти «... болших и нижших станов духовных». «Сих времен, — звертався Рагоза до Зизанія, — явнѣе возбѣсился еси на церкв и на пастыри, люд бунтуючи противко господу богу... противко наяснѣйшому маєстату єго королевской милости и на вси его зверхности, по сем и на нас оклеватая, презвитеров по врядѣх принаглуя протестацыи змышляеш, в кровопролитье людей ведеш, страшиш крѣпко на наше церковное правленіе, еже сему не быти митрополиту и епископом и прочим всѣмь духовным чином и крылошаном, но токмо тобѣ церквами правити, и еже кого похощеш, сему священная дѣйствовати» [3].

[1] Див. Monumenta.., t. I, p. II, стор. 639.
[2] Див. *там же*, стор. 666.
[3] *Там же*, стор. 676—677.

Звідси випливає, що Стефан Зизаній як ідеолог братства підносився до заперечення церковної ієрархії.

Намагаючись нейтралізувати вплив Зизанія на білоруське й українське населення, Михайло Рагоза скликав у січні 1596 р. в Новгородку собор, на якому було проклято і відлучено від церкви Зизанія і його однодумців Василя і Герасима[1]. У відповідь на це Зизаній ще більше посилив свою викривальну діяльність. І от на допомогу скомпрометованим церковним феодалам прийшла польська королівська держава. 28 травня 1596 р. король Сігізмунд наказав «урядом... кгродским и мѣстским и всим иншим» затримати Зизанія і кинути в тюрму, повідомивши про це короля особисто[2]. З цього часу почалися безперервні переслідування Зизанія. 29 вересня 1599 р. король попередив віленських міщан, що коли вони далі слухатимуть проповіді Зизанія, то на них буде накладена кара в 3 тисячі кіп грошей[3]. Підбурені зрадником Потієм і єзуїтами уніати з сокирами в руках напали на монастир св. Трійці, де знаходився тоді Зизаній, і примусили його тікати. Дальша доля Зизанія невідома. Тільки Захарій Копистенський згадав про нього в своїй «Палінодії» вже як про мертвого.

Поряд з агітацією живим словом Стефан Зизаній вніс значний вклад у справу боротьби проти Ватікану і унії своїми літературними творами. В 1595 р. він надрукував «Катехизис». Хоч цей твір не зберігся до наших днів, ми все-таки можемо судити про нього на підставі брошури Щасного-Жебровського «Кукіль, який розсіває Стефанек Зизанія...», що направлена проти «Катехизиса». Жебровський ополчився проти Зизанія за його непримиренність до унії, за протиставлення догматам римсько-католицької церкви православного катехізису. Він зі страхом констатує, що Зизаній наважився боротися з небом і землею. «Не задовольнившись тим, — вигукує він, звертаючись до Зизанія, — ти і начальників своїх як духовних, так світських паплюжиш. Короля пана нашого недостойно на проповідях своїх згадуєш, митрополита лаєш, латинників проклинаєш. Русь до бунтів і до незгоди підпалюєш»[4].

Як бачимо, Жебровський ставив ріст національно-

---

[1] Monumenta.., t. I, p. II, стор. 699.

[2] Див. *там же*, стор. 709.

[3] Див. Акты Западн. России, т. IV, стор. 199—200.

[4] Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, Львів, 1905, т. V, стор. 29.

визвольного руху в прямий зв'язок з агітаторською діяльністю Зизанія. Його шляхетські переконання коробило низьке соціальне походження Зизанія, який, за його словами, «від кахлів і від станка прямо на проповідницьке місце» [1] вступив. Відчуваючи неспроможність спаплюжити Зизанія в очах православних, Жебровський прямо закликав знищити його фізично [2]. В особі Зизанія єзуїти бачили небезпечного ворога.

Посилення соціального і національного гніту, розгул католицьких мракобісів створювали сприятливі умови для поширення серед українського населення оповідань про скорий прихід антихриста, про кінець світу. Під впливом протестантської літератури утверджується думка, що антихристом є папа римський. Своєрідне обгрунтування цій думці подав Зизаній в опублікованій в 1596 р. книзі «Казанье святого Кирилла Патріаръхы іерусалимъского о антіхристѣ и знаках его». В цьому творі він пов'язав ознаки антихриста з тими пунктами церковних догматів, які відстоювала римсько-католицька церква, і на підставі одинадцяти ознак прийшов до висновку, що папа є антихристом.

Найцікавішими є п'ять перших ознак антихриста, оскільки в них найбільш відчутні відгуки на тогочасне життя. Зизаній вважав, що про скорий прихід антихриста свідчить відступництво від православної віри світської і церковної феодальної верхівки. Цікаво простежити, як він наповнював новим конкретним змістом висловлювання, взяті з євангелія чи з інших церковних книг. Так, наприклад, сказані нібито Христом до апостолів слова: Стережѣтеся аби вас нѣхто не зрадил» [3] набрали в устах Зизанія гострого злободенного змісту. Ними письменник закликав своїх сучасників до пильності в боротьбі з церковною ієрархією.

На очах Зизанія з кожним днем посилювались репресії польсько-єзуїтських властей проти української і білоруської православної людності, наростала загроза релігійно-національних воєн. У цьому, а також і в переслідуванні братств Зизаній теж побачив ознаки антихриста. Отже, фантастичну думку про папу-антихриста Зизаній доводив на підставі життєвого матеріалу.

---

[1] Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, Львів, т. V, стор. 15.
[2] Див. *там же*, стор. 30.
[3] *Там же*, стор. 80.

Свою літературну творчість Зизаній розглядав як продовження проповідницької діяльності. Звідси надзвичайна емоційна насиченість окремих місць його твору. «Страшат мя войны посторонніи, — з піднесенням вигукував Зизаній, — страшат мя отщепенства церковныи, страшит мя ненависть братняя»[1]. Неважко уявити, яке хвилювання викликали серед православних ці пророцтва Зизанія. Вони тяжкими ударами падали на наболілі душі, розпалювали ненависть до відступників.

Поява книги Зизанія викликала великий переполох у римсько-католицькому таборі. В полеміку з Зизанієм спробував вступити Жебровський. Вся його брошура сповнена лайки та погроз. Відчуваючи за своїми плечима підтримку польської королівської держави, Жебровський розв'язно заявив, що Зизаній «хоч би лопнув, а унії не перешкодить...»[2]. Однак така самовпевнена заява розходилась з справжнім станом речей. Іпатій Потій в 1608 р. змушений був визнати, що Зизаній так «Русь поблазнил, же его книжкам баламутным лѣпѣй, ниж евангеліи, вѣрят, о худоба»[3].

Виступивши на арену суспільної боротьби у 80-х роках XVI ст., Стефан Зизаній на протязі майже двадцяти років нещадно викривав потворне обличчя папістів та їх холуїв з числа вищих православних сановників, повсякденно обстоював інтереси міського плебсу, був його трибуном. На всій діяльності Зизанія позначився вплив національно-визвольної боротьби українського народу.

Проголошена в 1596 р. всупереч волі українського народу Брестська унія дала новий поштовх до розвитку полемічної літератури. Зрадники-єпіскопи та їх польсько-шляхетські покровителі розуміли, що між юридичним проголошенням унії і її проведенням у життя є велика дистанція. Тому вони з таким озвірінням посилювали репресії проти українського населення. На допомогу шляхетським шаблям і канчукам поспішили сотні носіїв «духовного меча» – єзуїти, в перших рядах яких ішов відомий мракобіс Петро Скарга. Щоб притупити ненависть українського народу до унії, цей агент Ватікану і польської королівської держави опублікував у 1596 р. книгу «Собор Брестський». В ній досить яскраво проявились погляди Скарги на харак-

---

[1] Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. V, стор. 149.
[2] *Brückner*, Spory o unię..., «К. Н.», 1896, III, стор. 589.
[3] ППЛ, I, стор. 180.

тер унії, його ставлення до українського народу. Мимоволі Скарга визнав, що величезна маса українського населення вороже ставиться до новоутвореної згоди. Намагаючись згладити страх прихильників унії перед тим, що православні «списуються, і велика їх громада, і багато простих людей до себе намовляють і бунтують» [1], Скарга закликав: «Не лякайтеся!». Далі він вказував, у середовищі яких соціальних верств найбільш поширена ворожнеча до унії. «Добре то, — пише він, — руським попам і бурмістрам, і ремісникам, і жінкам і іншому гультайству вдавати: владики прокляті до Латини пристали, стережіться їх, не віддавайте їм послушенства» [2]. Хоч Скарга намагається ігнорувати опір соціальних низів, або, як він висловлюється, «гультайства», все-таки крізь його загальний тон роздратування прориваються нотки занепокоєння і тривожного очікування дальшого розвитку подій. Відчувається, що Скарга розгубився перед ростом обурення українських народних мас. В той час як він переходить до оборони своєї несправедливої справи, зміцніла українська полемічна література все більше набирає дійового, наступального характеру, стає гострою зброєю в руках українського народу. В ній посилюються мотиви нещадного викриття злодіянь поневолювачів, гнівного застереження польській шляхті і єзуїтам.

Першим письмовим відгуком з боку православних на Брестську унію була документальна брошура «Ектезіс», надрукована в 1597 р. у Кракові. В ній подається в досить об'єктивному дусі історія Брестського православного собору. Відіграючи певну роль в антиуніатській боротьбі, згадана брошура все-таки не могла бути через свої розміри, та й характер, гідною відповіддю на підступи уніатів і їх покровителів.

Нищівного удару католицько-уніатському таборові завдав своїм твором «Апокрисис» невідомий письменник, що виступив під псевдонімом Христофора Філалета. В особі автора «Апокрисиса» ми бачимо людину великої ерудиції, принципового захисника національних інтересів українського народу, справжнього гуманіста, талановитого публіциста.

«Апокрисис» був надрукований в кінці 1597 р. у Вільні на польській мові, а в 1598 р. вийшов його переклад на тогочасну українську літературну мову.

---

[1] ППЛ, II, стор. 999.

[2] *Там же.*

Заперечуючи всі основні положення книги Скарги «Собор Брестський», «Апокрисис» переростає рамки полеміки з Скаргою. Христофор Філалет в широкому плані показує неприйнятність унії для українського народу. Критика унії в книзі всебічна; вона ведеться по лінії суспільно-політичній та історико-теологічній.

У вступному вірші і в передмові до читача письменник коротко розкриває причину появи «Апокрисиса». Це, насамперед, розкладницька діяльність єзуїтів, яка проявилася в опублікуванні книги «Собор Брестський», та посилення репресивних заходів польських властей в зв'язку з проголошенням унії. Далі Філалет звертається до читачів з закликом купувати його книгу, читати її та задумуватися над нею. Отже, він проявив розуміння дійового характеру літератури, її виховного та пізнавального значення. Автор підкреслює, що він пише «для забѣженья омылному розумѣнью и у нынѣшнего, а тым болше у пришлых вѣков»[1]. Погляд письменника сягав у майбутнє. Його завітним бажанням було, щоб і потомки знали правду про унію, про зрадливих єпіскопів.

В «Апокрисисі» Христофор Філалет ставить питання про моральне обличчя письменника. Його безмежно обурюють безпринципність та негідні методи ведення полеміки єзуїтами, яких він презирливо називає «цеховими братами». Зразком недобросовісності Філалет вважає писанину Скарги «Собор Брестський». На думку автора, в'їдливий тон книги Скарги заслуговує на таку ж саму відповідь. Проте його особиста гідність не дозволяє відповідать «дурному ведле глупства его». Відмовившись від одверто лайливого тону, Філалет все-таки при всякій нагоді знаходить слова, різкі вирази, якими вражає свого противника, компрометує його як письменника.

В чотирьох частинах «Апокрисиса» Філалет розвінчує дворушництво і ренегатство православної верхівки, доводить законність Брестського собору прихильників православної віри, засуджує прагнення пап до світового панування і закінчує свій твір оцінкою становища, яке створилося в країні в результаті насильно запровадженої унії.

Основне вістря викриття Філалет спрямовує проти зрадників-єпіскопів. У першій частині книги він наводить королівські листи, універсали, привілеї, особисту переписку

---

[1] ППЛ, II, стор. 1012.

єпіскопів, митрополита тощо. Всю систему документальних матеріалів Філалет підпорядковує доведенню того, що єпіскопи-зрадники своїми вчинками порушили клятву, дану ними патріархові, розтоптали громадянські права, зневажили королівські декрети, знехтували протести української людності, отже, поставили себе тим самим поза рамками свого народу, втратили всі свої попередні права.

Відомо, що єпіскопи пояснювали своє відступництво потребами самої церкви, християнської релігії. З залізною послідовністю Філалет викриває ці жалюгідні маневри. Наведені ним листи польського короля Сігізмунда свідчать про те, що єдиним стимулом діяльності єпіскопів була зацікавленість у збільшенні матеріальних багатств, у підвищенні своєї ролі в шляхетській державі.

Вказуючи на сподівання єпіскопів добитися ціною зради значного політичного впливу і зрівнятися в правах з римсько-католицькою церковною верхівкою, Філалет з іронією зазначає, що дарма думають вони, ніби «уже бога за ноги ухватили и на гору высокую вылетѣти мѣли».

Недопустима річ, щоб шляхетсько-католицькі сановники поступилися своїм місцем в сенаті на користь новоявлених поклонників папи. Скоріше, продовжує глузувати автор, їм доведеться в сенаті де-небудь біля дверей або за піччю сидіти. Тільки при умові, що колишні православні єпіскопи повністю приймуть усі канони римсько-католицької церкви, їм, можливо, вдасться здобути місця в сенаті. Та тоді вони, говорить Філалет, будуть засідати там не як владики, а як римсько-католицькі священнослужителі. Розвиваючи далі свою думку, автор «Апокрисиса» пише: «Але жебы владыка, яко владыка не Римской, але Греческой вѣры будучи, в сенатѣ мѣсце мѣти мѣл, то суть в Польшѣ нѣкгды недочеканые рѣчи»[1]. Цими словами Філалет недвозначно заявляє, що в рамках польської держави український народ не зможе звільнитися від релігійно-національного гніту. Подібні твердження не могли не сприяти піднесенню національно-визвольного руху.

Виходячи із сентенції, що «якая причина, якій справца, такій теж и скуток», Філалет зосереджує свою увагу на розкритті морального загнивання ініціаторів унії. Розбещеність, віроломність, відсутність будь-яких моральних принципів у єпіскопів Філалет передає яскравою народною

[1] ППЛ, II, стор. 1734.

приказкою. Єпіскопам, говорить він, «криво присягнути, яко ягоду проколтнути». З гнівом таврує письменник дворушницьку поведінку митрополита Рагози, який під час Брестського собору ховався від народного гніву «по телячих кутах», а коли приходив до церкви, «тогды ся в ней гайдуками своего бунтованья осажал» [1].

Найрізкішому засудженню піддано в «Апокрисисі» луцького єпіскопа Кирила Терлецького. Філалет називає цього інтригана «жовтобрухом», який підступно «дорогу слал унии», вважає його «автором, справцею, теслею и будовничим, тоей недотлѣлой едности, а за едностью наступуючого утиску» [2]. Кількома штрихами письменник вдало накреслює образ Терлецького. Ми виразно бачимо перед собою старого розпусника з його патологічними пристрастями.

Улюбленим засобом Філалета при змалюванні негативних явищ є іронізування, осміювання. Цим прийомом він скористався для показу нікчемності Терлецького. Марні були сподівання, глузує Філалет, що Терлецький, поїхавши до Риму, позбудеться там своїх пороків. «...Мѣсто направы живота, принесл з собою оттамтоля его милость сполне с тоею недотлѣлою едностью, книги невстыдливые, фигурами наддар вшетечными наполненые, которых прегледованьем безбожные очи пасучи, нерядную пожадливость им далей тым болшей в собѣ помножает» [3]. Величезна провина Терлецького полягає ще і в тому, що він є розсадником аморальності. Привезені з Риму «книги невстидливые» він не соромиться показувати поважним жінкам. Філалет запевнює читача, що ці пікантні подробиці з життя Терлецького правдиві, що разом з Терлецьким у болоті розпусти тонуть інші єпіскопи-зрадники. Отже, робить висновок автор «Апокрисиса», не можна було чекати від тих звироднілих людців іншого, ніж зради свого народу. Їхнє падіння є цілком закономірним явищем.

Добре розуміючи, що для повної дискредитації єпіскопів-уніатів потрібно опорочити в очах українського народу католицьку церкву та її керівний центр Ватікан, Христофор Філалет в своєму «Апокрисисі» не пожалів багатьох сторінок для того, щоб стягнути римських пап з п'єдесталу

---

[1] ППЛ, II, стор. 1314.
[2] *Там же*, стор. 1758.
[3] *Там же*, стор. 1760.

святості і непогрішності та показати у всій неприглядності їхнє потворне обличчя. На відміну від попередніх полемічних творів, критика Ватікану ведеться в «Апокрисисі» в широкому плані, з використанням значного теологічного та історичного матеріалу. Особливо характерна в цьому відношенні четверта частина «Апокрисиса». В ній найповніше проявився талант письменника, його блискучий стиль публіциста.

В зображенні Філалета збірний образ папи постає перед читачем як втілення всього низького, порочного. Могутність католицької церкви, яку так оспівували її апологети, показана в «Апокрисисі» в зовсім іншому світлі. Всесильність пап Філалет бачить у розбої та насильстві. Та хоч папа, говорить він, в щастю плаває, «хоть цезари великіе поражает, в везенье берет, хотяж по их шіях топчет, хоть от войск свѣтских не есть звитяжон, але их часом звитяжает, хоть не есть з мѣст злуплен, але их другим еще выдирает»[1] — все-таки православні безстрашно піднімаються на боротьбу проти нього.

Продажність папської курії викликає у Філалета почуття огиди, яке виливається цілим каскадом речень-вигуків: «Як на якое великое, широкое, глубокое, оком непрезрѣное море, так на незличоную реч родов симонѣеи, в костелѣ Римском указуючейся, поглядаючи, зъумѣваюся, а на убрыненье в нее здригнутися мушу! На самые бовѣм в Римѣ отправованные справы углянувши, хто розличные способы симоніи мыслью огорнути, хто вымовити может?! Хто до дна той пропасти проникнет?! Хто границы еи окружит?! Хто конец означит?! Хто невстыдливость достаточне выразит?!»[2]. Викривальним пафосом, пристрасним бичуванням Ватікану Філалет зближується тут з Іваном Вишенським. Його різкі обвинувачення настільки експресивно наснажені, що вони немов удари грому падають на голови ватіканських мракобісів. Схвильованість письменника позначається на конструкціях його мови. Уривчастий тон викладу передає всю силу ненависті автора до католицького Риму: «Новых што-раз могоричов шукаючи, в новые ся што-рок кшталты перемѣневаючи, новыи ключки и вѣдра до черпанья золота што-день вынайдуючи, зо

---

[1] ППЛ, II, стор. 1582.
[2] *Там же*, стор. 1620.

всѣх собѣ прихильных народов, зо всѣх припадков, зо всѣх справ, что-година пожитки хапают»[1].

В антиватіканській літературі неодноразово гостро засуджувались вигідні для пап грошові операції по відпущенню гріхів. Автор «Апокрисиса» використав цю вдячну тему для посилення критики Ватікану. З почуттям глибокого обурення пише він про ватіканських верховодів, які «за нове олово до бул прикладаное што день золото от людей заведеных лупят»[2]. Словами «лупят золото» Філалет ставить римських пап в один ряд з розбійниками з великої дороги. Як справжні гендлярі, папи згодні продати все, що тільки є в їх розпорядженні. Кардинальські шапки і єпіскопські плащі, відпущення різного роду гріхів і канонізація давно вже стали товарами на ватіканському ринку. Наче страхітлива потвора, католицький Рим пожирає величезні прибутки і вимагає все нового і нового золота. Розміри махінацій ватіканських ділків яскраво характеризує наведена Філалетом розповідь про те, що коли папі Бенедикту XII запропонували збільшити кількість кардиналів, він відповів, що «барзо бы тое рад учинил, коли бы едно новый свѣт сотворити мог; бо той, юж будучій, ледво теперешним кардиналам досыть чинит»[3].

Із сторінок «Апокрисиса» ми бачимо, що папи безсоромно торгували визнанням «святих». Філалет розповідає про канонізацію польського релігійного фанатика Яцека Одрвонжа, якому «отъ папѣжа наданная святость с Полши до килканадцати тысячей золотых вычерпнула»[4]. Із історії нам відомі аналогічні випадки. Так, наприклад, дуже багато матеріальних затрат мусила прикласти уніатська верхівка для того, щоб папа визнав «святим» запеклого ворога білоруського й українського народів шляхтича Кунцевича.

Діячів римської церкви Філалет прирівнює до рибалок з тією лише різницею, що вони свої сіті не на риби, а на «чужіе гроши порозставляли, значный облов относят!»[5].

З солодким лицемірством Скарга і інші агенти Ватікану намагалися довести, що католицька церква не розраховує

---

[1] ППЛ, II, стор. 1620.
[2] *Там же*, стор. 1622.
[3] *Там же.*
[4] *Там же*, стор. 1624.
[5] *Там же*, стор. 1626.

на вигоди від унії, що в усій своїй діяльності вона керується турботами про спасіння «грішних овечок». Уїдливо глузуючи з нікчемних намагань єзуїтів зобразити чорне білим, Філалет вказує, що Рим завжди прагнув до наживи. Зажерливість Ватікану знайшла відображення в наведеній Філалетом приказці: «двор Римскій не просит о овцу, або не мает ся до овцы без волны»[1]. Немов голодні вовки, нишпорять агенти Ватікану по всіх країнах, шукаючи собі джерел збагачення: «...гдѣжколвѣк бовѣм едно есть что скубти, там ся Римскіи преложеныи горнут, там ся тиснут, там с каждой мѣры стараньє чинят, якобы свои прапорци розтягнути могли»[2]. Однорідними присудками, вираженими дієсловами теперішнього часу, Філалет підкреслює безперервність експлуатації Ватіканом поневолених народів.

Той факт, що агентура Ватікану сподівалась в результаті здійснення унії збільшити свої прибутки, підтверджується документальними матеріалами. Так, наприклад, папський нунцій у Польщі Торрес дуже старанно повідомляв католицький Рим про ті доходи, що їх одержували церковні єпархії.

«Архієпіскопство київське, — писав він, — приносить до шести тисяч золотих річного доходу... Єпіскопство луцьке... приносить до восьми тисяч доходу...»[3] і т. д.

Ясно, що ватіканські верховоди саме і розраховували на ці ласі кусочки.

Вказівки Філалета на те, що «римскіи преложоныи» жорстоко експлуатують цілі народи і держави, теж не розходиться з справжнім станом речей. Навіть прихильний до Ватікану польський королівський уряд змушений був просити папу зменшити грошові побори з Польщі. Однак Ватікан не погодився задовольнити це прохання. В інструкції, що була дана новопризначеному нунцієві Руїні в 1617 р., вказувалось, що ні в якому разі не можна допустити, щоб Польща перестала платити гроші Риму, «тому що столиця апостольська понесла б значну втрату.., особливо коли б інші країни, ідучи за даним прикладом, вимагали подібного звільнення, тому папа на те позволити не може і при цьому

---

[1] ППЛ, II, стор. 1740.

[2] *Там же.*

[3] **Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690, t. II, Berlin—Poznań, 1864, стор. 15.**

непохитному рішенні залишиться, хоч би бажання таке поновлене було...»[1].

Відомо, яким серпанком таємничості прикривались вибори папи. Філалет розкрив усю брудну механіку цих виборів, побудованих на підкупах та шантажі. В надзвичайно похмурих барвах змальовує він боротьбу пап за престол. У своєму прагненні до захоплення тіари папи не гребували ніякими засобами. Вони одні одних проклинали, «звергали, гризли, до везенья сажали, забивали, на остаток из земли выкопуючи, поруганье и суровство чинили»[2]. Філалет згадує, як папа Стефан VII викопав тіло свого попередника Формози, відтяв йому два пальці, якими той «посвяченье чинил», і тільки після цього звелів закопати.

В зображенні Христофора Філалета римські папи постають перед нами як запеклі палії воєн між народами. Нацьковуючи одні народи на інші, користуючись їх ослабленням, папи «можность и панованье свое над ними... розтягали»[3]. Для забезпечення світового панування католицька церква під виглядом боротьби з релігійними єресями ширила «кгвалты, морды, и розличные крови розливанья».

Живим прикладом для українських народних мас завжди був російський народ. Принципово ворожа позиція, яку зайняла Росія по відношенню до підступів Ватікану, вселяла в серця українських людей віру в успіх боротьби. Щоб зміцнити ненависть українського населення до католицизму, Христофор Філалет вмістив в «Апокрисисі» матеріал, який проливає світло на ставлення Росії до Риму. Папа Юлій III, бажаючи поширити католицизм на весь православний Схід, обіцяв російському цареві Івану IV королівську корону. При цьому він поставив ряд умов, які Росія повинна була виконувати на випадок визнання нею зверхності папи. Ці умови надзвичайно яскраво характеризують звіряче нутро Ватікану. З відкритою безсоромністю папа вимагав, щоб «першого, а потом што пятого року дати благословенному Петрови королѣвской вѣрности и послушенства дар. А тоеж чинити нехай будет повинен, хто колвек Московским королем будет»[4]. Російський уряд рі-

[1] Relacye.., стор. 114.
[2] ППЛ, II, стор. 1648.
[3] *Там же*, стор. 1652.
[4] *Там же*, стор. 1744.

шуче відкинув ці безглузді домагання. Він вірно зрозумів суть католицької експансії.

Про величезне значення Росії в житті українського народу говориться також у наведеному Філалетом листі патріарха Мелетія Пігаса до князя Острозького. Неминучість краху планів Ватікану Мелетій Пігас бачить в тому, що проти них виступає «Московскій бовѣм потужный цар православный». Підкреслювання могутності російської держави звучало грізним застереженням знахабнілим католицьким мракобісам.

Критика Ватікану доповнюється в «Апокрисисі» викриттям темних сторін польського римсько-католицького духовенства. Католицька церква в Польщі була в той час крупним феодалом-землевласником. Наприкінці XVI ст. римсько-католицьке духовенство нараховувало сорок тисяч членів і володіло сто шістдесятьма тисячами маєтків [1]. Це був гігантський паразит на тілі трудящих.

Христофор Філалет, як представник передової частини шляхти, не тільки відобразив у своєму творі антагоністичні відносини між світськими й церковними феодалами, але й подав картини жорстокої експлуатації церквою селянських мас. Його боляче вражало безсердечне ставлення католицьких церковників до бідняків. З гнівом бичує письменник духовників, які «десятины... праве през моц вытягают, на недостаток подчас от голоду здыхаючих убогих людей ничого ся не оглядаючи, але его еще позным тых десетин вытыканьем, за которым згноенье збожа на полю идет, што раз то болшей праве умысльне примножаючи» [2].

Своєю зажерливістю католицьке духовенство викликало до себе ненависть в усіх верствах населення. Недаром, вказує Філалет, у народі поширена приказка: «же колы у клебана хто озмет, як у волка забрал!». Коли селяни з тієї чи іншої причини відмовлялися платити податки, на їх голови сипались прокляття з уст церковників. «Азаж того, — говорить Філалет, — не посвѣтчают их клятвы... о тое самое толко чиненые, кгды хто бискупщизны, десятины, сыпного, мышнекго, и прочая, им не выдал?» [3].

Перелічування в «Апокрисисі» різного роду визисків дає змогу, хоч далеко не в повній мірі, судити про еконо-

---

[1] Див. *Губер*, Иезуиты, СПб., 1898, стор. 106.
[2] ППЛ, II, стор. 1718.
[3] *Там же*, стор. 1746.

мічне закабалення селян людцями, які перетворили свої духовні звання в засіб наживи та грабунку. З глузуванням розповідає Філалет, що католицька церква виробила своєрідні критерії для оцінки діяльності людей. Не моральними якостями визначається гідність людини в очах католицького духовенства, а розміром данини, яку воно від неї одержує. Варто кому-небудь тільки затримати десятину, щоб «али безбожным, али клятым, али шатанови отданым каждый такій зараз зостал» [1].

Христофор Філалет добре розумів космополітичний характер католицької церкви. Він неодноразово підкреслював, що католицькі попи діють всупереч національним інтересам Речі Посполитої. Володіючи величезними маєтками, вони не тільки відмовляються давати що-небудь для проведення важливих державних заходів, але й ще мають нахабство «на королѣ волати: «хлѣб наш повшехный рач нам дати» [2]. Змалювавши в різко негативному плані римсько-католицьку церкву з її керівним центром Ватіканом, Христофор Філалет дає читачам змогу зрозуміти, яким великим лихом для українського народу було б визнання зверхності папи римського.

Письменник з добрим знанням життя малює обурливі картини репресій, застосовуваних з благословіння єзуїтів і внаслідок розпоряджень короля польськими властями проти українського населення в зв'язку з насадженням унії. «...Им далѣй, — з гіркістю говорить він, — тым болше посполитуются везенья, морды, наѣзды, гоненья и иншые тым подобные бѣды.., чого в каждомь кутѣ, гдѣ одно греческой вѣры люде живут, прикладов много» [3].

Закінчується «Апокрисис» розділом «Замкненье отповѣди с прозбою и з упоминаньем до коронных и великого князества Литовского обывателей».

Весь цей розділ пройнятий мужнім, вольовим настроєм, почуттям людської гідності. Даремно сподіваються, зазначає Філалет, вороги, що їм вдасться здійснити свої підлі наміри. «Людмы, а не скотами естесмо, а з ласки божей людми свободными, на которых абы што през моц и мус вымочи мѣл, прожне собѣ хто обѣцовати мает!» [4].

Філалет відкрито заявив, що природним наслідком по-

[1] ППЛ, II, стор. 1748.
[2] *Там же*, стор. 1720.
[3] *Там же*, стор. 1784—1786.
[4] *Там же*, стор. 1796—1798.

літики релігійно-національного гноблення буде внутрішня війна. Особливо важкою була б така війна для Речі Посполитої. Бо якщо в сусідніх країнах є багато міст, замків, твердинь, то в Польщі «гдѣ бы ся той поломень (війни. — *П. З.*) появил, прудко бы вси того широкого панства мазанки попопелѣли» [1]. Інтересно, що тут, по суті, Філалет вказував на неспроможність польської держави справитися з народно-визвольним рухом.

Заключний акорд «Апокрисиса» — загроза вельможам перспективою нищівної війни — надає своєрідного забарвлення всьому твору. Виступи Філалета проти національно-релігійного гніту зливалися з пристрасною боротьбою проти людиноненависницької політики феодалів і католицької церкви, боротьбою, яку так непримиренно вів Іван Вишенський.

«Апокрисис» Христофора Філалета мав великий вплив на дальший розвиток полемічної літератури. До «Апокрисиса» зверталися полемісти, черпаючи з нього документальні дані, багатий фактичний матеріал.

І. Франко вважав «Апокрисис» значним явищем у давній українській літературі. Він вказував, що цей твір об'єктивно сприяв поваленню віри «в усякі чуда і догми» [2], тобто сприяв виникненню серед населення атеїстичних переконань.

Останні роки XVI ст. характеризуються ще одним епізодом полемічної боротьби — полемікою Клірика Острозького з Іпатієм Потієм. Намагаючись схилити на свій бік князя Острозького, Потій написав 3 червня 1598 р. листа до нього, в якому в рожевих барвах змальовував унію, прославляв папу римського. Разом з тим він засуджував князя за його орієнтацію на Росію, образливо відзивався про російський народ. В цьому — ще одне підтвердження того, що найбільш реакційні елементи завжди із звірячою ненавистю ставились до Росії. Характерно, що на антиросійський випад Потія звернув увагу невідомий читач. Проти слів Потія старовинним почерком написано: «Читай, як поляки Рускій народ блажат» [3]. В очах тогочасного читача Потій, порвавши з своїми, став ненависним

---

[1] ППЛ, II, стор. 1802.
[2] *І. Франко*, Хуторна поезія П. А. Куліша, ж. «Світ», Львів, 1882, № 15, стор. 269.
[3] ППЛ, III, стор. 1017.

«поляком». Російський народ у наведеній примітці вважається близьким, рідним. Образа Росії сприймається читачем-українцем як особиста образа. Такий діаметрально протилежний Потієві погляд на Росію свідчив про любов до неї переважної більшості українського населення.

Після Петра Скарги Іпатій Потій був найзапеклішим поборником унії; в своїх численних книжках він підтримував політику польської шляхти і Ватікану, виступав апологетом феодального ладу. Класова суть діяльності Потія найяскравіше проявилася в його проповідях. «Піддані, — вигукував він, — мають належати і бути послушними не тільки панам добрим, ласкавим, богобоязливим і правовірним, але і поганим, аморальним, тиранам... Піддані повинні працювати, трудитися для панів вірно, щиро, а не щоб тільки збути (як звикли говорити) звичайну барщину, тому що це робиться перед очима божими. Вони не повинні ні в чому ображати своїх панів, говорячи, що то, що пани мають — труд їх. Бо як підданий своєю працею належить панові, так і то, що він виробляє, є власністю пана» [1]. В світлі таких «теоретизувань» одного з ідейних натхненників унії стають зрозумілими класові корені її виникнення.

Не бажаючи вступати в переписку з Потієм, князь Острозький доручив одному з своїх прибічників написати відповідь. В 1598 р. в Острозі був надрукований «Отпис на лист...». Невідомий автор цього твору назвав себе Кліриком.

Жанр відкритого листа, який обрав Клірик для свого твору, дав йому змогу в зверненні до конкретної особи викрити в очах православних унію, показати неспроможність аргументації її ініціаторів.

Основна тенденція, що пронизує «Отпис» Клірика, — це показ антинародної суті унії, несумісності її з народними традиціями, переконаннями. Перед нашими очима Клірик вимальовує картину народного горя, переслідувань папістами українського населення. «Не есть тот град, не есть мѣсто, где бы есте плачю рыданія, стогнанія и вопля и слез отеческія богопреданыя вѣры людей и душ не наполнили!» [2]. Цілу зливу викривальних синонімів сипле автор на голови зрадників-єпископів. Уривчаста конструкція фра-

---

[1] *Н. Трипольский*, Униатский митрополит Ип. Поцей, стор. 189.
[2] ППЛ, III, стор. 409.

зи, чергування ритмічних піднесень і спадів передають гнівну схвильованість письменника: «Якого-есте преслѣдованья, якого уруганья, якого поличкованья, якого оплеваня, якого замешаня і затрясненя, якого на остаток кровопролійства, мужобойства, забійства, тиранства, мордырства, нахоженья кгвалтов на домы, на школы, на церкви, обелженья шкарадного невѣст, паненек чистых, душ невинных, паній зацных и велможных, при самой начистьшой и страшной а непостижимой таемници и офѣре, при пріймованю святѣйших таин тѣла и честныя крови Христовы, наполнили и наброили...» [1].

Перехід Клірика від звернення до Потія до таврувань всіх єпіскопів надає його критиці узагальнюючого характеру. Викриваючи ініціаторів унії, Клірик порушує питання морально-етичні, соціальні і національні. Величезна провина єпіскопів, підкреслює він, полягає в тому, що вони внесли розлад в сім'ю, посварили батьків з дітьми, брата з братом, прогнали приязнь, а впровадили ворожнечу. Порушивши моральні підвалини сім'ї, вони захитали весь суспільний лад, викликали ворожнечу між паном і підданим.

Отже, загострення соціальних суперечностей Клірик подібно до Г. Смотрицького пов'язує з підступами папістів. Особливо наголошує він на розриві єпіскопів з українським народом, його звичаями, традиціями, релігійними переконаннями. Патріотичні мотиви, поєднані з викривальним пафосом, письменник втілює в рядки справді разючої сили: «Переступіли есте, — вигукує він, — отеческіе границы, нарушили есте старожитную вѣру. Стратили есте прадѣдній жребій, поваріовали есте тестамент. Пороскопывали есте гробы продков, порушили есте кости отец, взгордили есте их вѣру, поганьбили есте их честные и святые справы, затоптали есте их стежки, затмили есте их пресвѣтлую славу» [2].

Взагалі, справу унії Клірик трактує з раціоналістичних, а не з догматичних позицій.

Опублікування відповіді Клірика викликало шалену лють Іпатія Потія, який страшенно обурився тим, що йому відповів не князь Острозький, а якийсь безіменний «жак». Своє роздратування він вилив у «Отписѣ на лист ниякого

[1] ППЛ, III, стор. 405.
[2] *Там же*, стор. 406.

Клирика Острозского...». В цьому листі з новою силою проявилися експлуататорські тенденції всієї діяльності Іпатія Потія. Обсипавши Кліарика градом презирливих прозвищ, Потій з явно феодальних позицій трактує канони християнської релігії. Він з страхом констатує, що українське населення, борючись за православну віру, обстоює певні соціальні інтереси. В запереченні зверхності папи Потій бачить посягання на весь тогочасний суспільний лад. Він вказує, що православні міркують таким чином: «...поневаж Христос есть епископом нашим, не потреба епископов; ку тому есть паном и царем неба и земли, ино и царей на сѣм свѣте не потреба»[1]. Ясно, що така постановка питання була не до душі феодалові Потієві.

В 1599 р. була надрукована відповідь Клірика «На другій лист велебного отца Ипатіа...», в якій Клірик продовжував викривати ренегатів-церковників. Як письменник-патріот він гостро засуджує єпіскопів за їх схиляння перед чужоземними звичаями, культурою. Він зосереджує свою увагу на розкритті космополітичного нутра зрадників. «...Новых прав чужеземских, незвыклых порядков жадаете, — гнівно вигукує він, — нового архіереа прагнете, нового пана шукаете, с кресу границ отцевских выламуетеся, и от участництва старожитной сполечности вылучаетеся...»[2]. Своєю негідною поведінкою єпіскопи сприяють здійсненню підступних планів єзуїтів, Ватікану.

Треба сказати, що другий лист Клірика до Іпатія Потія в більшій мірі, ніж перший, переповнений цитатами з церковних книг. Повторюються в ньому також окремі вирази, словосполучення. Тільки останні сторінки відповіді відзначаються справжньою поетичністю, глибоким драматизмом. Особливо проявився поетичний талант Клірика у створенні символічного образу покинутої синами матері, що ридає за своїми дітьми. В цьому образі письменник поетично осмислив важке становище своєї країни, її страждання і муки. В лірично-тужливих тонах виплакує матір своє горе: «Услыштеж сыны сіонскіе матер свою плачущу, и рождъшую вас глаголющу, прійдѣте и видите сыны, понеж вдовица оставлена есм, въспитах вас з радостю, а погубилам вас с скорбію. Штож тераз маю чинити з вами, я вдовица опущоная...»[3].

---

[1] ППЛ, III, стор. 1091.
[2] Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. V, стор. 201.
[3] *Там же*, стор. 227.

Із наведеного уривка бачимо, що Клірик використав для створення скорботного образу матері поетику народних голосінь. Нерівномірно ритмічна мова з речитативним забарвленням зворушливо передає почуття болю і занепокоєння. Лірична лінія, яка пронизує всю першу відповідь, знайшла тут своє висохудожнє завершення. Та було б помилково думати, що все ридання матері, яке становить поетичну цілість, пройняте тужливими, песимістичними тонами. Останнім його акордом є енергійна репліка, кинута в адресу зрадників: «А если не узнаете ся и не навернете ся, гнѣв господнь пояст вас» [1]. Крізь богословську форму цих слів виразно виступає віра письменника в неминучість краху унії.

Антиуніатське спрямування творчості Клірика Острозького забезпечило йому широку популярність серед українського населення. Клірик цілком заслужено зайняв місце поряд з такими полемістами, як Герасим Смотрицький, Стефан Зизаній та Христофор Філалет.

---

[1] Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. V, стор. 227.

ВИКРИТТЯ ВАТІКАНУ І УНІЇ В ТВОРЧОСТІ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО

Найвищим досягненням української полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст. була творчість Івана Вишенського (письменник жив приблизно в 1550—1620 рр.). Видатне місце Вишенського серед інших письменників-полемістів зумовлене його значним літературним хистом та прогресивними суспільно-політичними поглядами. Справа в тому, що ні в одного з полемістів не проявився з такою виразністю і гостротою соціальний характер антиуніатської боротьби, як це відчувається в творчості Вишенського. Вийшовши з народу і живучи довгий час серед народних мас, Вишенський пройнявся народними поглядами на різні суспільні явища та установи і став згодом ідеологом панщизняного селянства та пригнічуваного міщанства.

На формування світогляду Вишенського вирішальний вплив мали суспільні відносини на українських землях у другій половині XVI ст. Саме ці відносини, жорстока класова боротьба між селянством та феодалами сприяли виробленню його антифеодальних переконань, закріпили в ньому ненависть до всякого насильства і гніту. Без сумніву можна твердити, що Вишенський ще перед прийняттям монашого чину був свідомим противником феодальних порядків, гірко уболівав над долею свого народу. Правда, згодом, коли він прийняв монаший чин і вів аскетичне життя на острові Афоні, на його світогляд мала вплив релігійно-аскетична доктрина, яка в основному і породила значні суперечливі тенденції в поглядах письменника.

Проте провідними в світогляді Вишенського на протязі

всього його життя були демократизм, різке засудження феодального гніту в усіх його проявах, щира любов до рідної землі.

У боротьбу проти підступів агентури папи римського та ідеології католицизму Вишенський включився ще за кілька років до проголошення унії і продовжував цю боротьбу все своє життя. Одним з його найраніших антиватіканських творів є «Извѣщеніе краткое о латинских прелестех». Твір цей знаменував собою новий крок у розвитку української полемічної літератури. В ньому вже намітились характерні риси Вишенського-письменника — його палкий темперамент, активне викриття католицизму. На відміну від В. Суразького, який пропонував уникати спілкування з «латинниками», щоб не підпасти під їхній вплив, Вишенський закликає «якоже шершенем на их сѣти некрепкіе нападати, роздирати и обличати лож и нетвердость их основы» [1].

Треба сказати, що при викритті католицизму Вишенський користується соціальними критеріями. Католицизм в його трактуванні — це віровизнання, що проголошує великопанську пиху, свавілля церковної і світської феодальної верхівки. Вишенський не заглиблюється в такій мірі, як це робив Христофор Філалет, в історію католицької церкви, не дає «наукового» з богословського боку обгрунтування розходжень між православ'ям і католицизмом, а добивається своїх викривальних цілей шляхом критики конкретних носіїв ідей католицизму — римського папи, католицького клеру та найбільш войовничої агентури Ватікану — єзуїтів.

Узурпаторство папи, його бажання вершити долю всіх інших людей Вишенський розцінює як прояв соціальної нерівності, яку рішуче засуджує. «Егда твое есть еже имаши, — запитує він, — егда создал еси сіе или из утробы матере с собою на жизнь еси то извлек» [2]. Засудження соціальної залежності однієї людини від іншої, яке тут тільки намічається, далі стане однією з центральних проблем у творчості Вишенського.

Іван Вишенський проявив розуміння того, що Ватікан у спілці з польським королівським урядом намагається

---

[1] *І. Вишенський*, Извѣщеніе краткое о латинских прелестех, Акты Южн. и Западн. России, т. II, СПб., 1865, стор. 255.

[2] *Там же*, стор. 268.

ідеологічно поневолити українські трудящі маси і посилити їх економічне закабалення. Тому, ведучи боротьбу проти католицизму, він обстоював конкретні інтереси своїх православних земляків.

Майже в усіх своїх творах Вишенський у різних варіантах повторює свої обвинувачення проти папи римського, мимохідь або досить детально розвінчує те чи інше положення католицької релігії, з усією категоричністю стверджує, що католицизм — це брехливе вчення, покликане служити «моцным и преложоным», що Ватікан — це оплот панівних класів. У католицькому костелі, заявляє автор, «лжа посреди его и над ним царствует» [1]. Католицький костел в розумінні Вишенського є системою, породженою «діаволом-міродержцем» для грубого втручання в усі галузі людського життя. Всіх тих, хто не згоден з догматами католицизму, папи піддають карі «огня, меча, бѣд, мук, и розмаитых смертей и утрапений страдательных» [2].

Католицизм — це втілення тиранства, жорстокості, насильства над людьми, це ненависна для письменника система грубого примусу.

Прагнення автора пов'язати догмати католицизму з життям дуже яскраво помітне на його трактуванні догматів католицизму про чистилище. Виникнення ідеї післясмертного очищення від гріхів Вишенський пояснює аморальністю і експлуататорською суттю її творця — католицької церкви. Чистилище, говорить письменник, придумане для того, щоб мати можливість вести гріховне життя, насолоджуватись ним за рахунок інших, а після смерті, пройшовши через чистилище, попасти в рай; чистилище — це своєрідна лазівка, через яку розбещені католики сподіваються проникнути в «царство боже». В католицькому догматі про чистилище Вишенський справедливо вбачав посягання на моральну чистоплотність людини, спробу виправдати негідне життя церковників. Лицемірність і облудність цього догмату католицизму настільки вразили Вишенського, що він піддав його різкій критиці на сторінках кількох своїх творів.

---

[1] *І. Вишенський*, Краткословный отвѣт Феодула. В. кн.: С. Голубев, Петр Могила, т. I, Приложения, К., 1883, стор. 140.

[2] *І. Вишенський*, Зачапка мудрого латынника с глупым русином. В кн.: С. Голубев, Петр Могила, т. I, Приложения, К., 1883, стор. 105.

Справжнє, а не вигадане чистилище, говорить з гіркотою автор, створили для православного населення в польській державі католицька церква і світська влада.

Виразно і живо, хоч дещо в загальних рисах, показує Вишенський в «Извѣщеніи кратком о латинских прелестех», як з благословення католицької церкви росте переслідування українського населення. Вжита ним при описі гостра імперативна форма викладу надає всьому зображуваному яскравої експресивності.

Католицька церква звертається із закликом до польських властей посилити репресії проти православних: «Ви, войтове, бурмистрове, лантвойтове, власть мірская, градская и повсюду не дадѣте Руси ни едино пространство в жизни их, в судѣх по Руси не побоpяйте, паче же и крывдите, в сусѣдствѣ любви не показуйте, ниже с ними ся общѣте, паче же их ненавидите, в куплях, торгах, ремеслах Русин с папежником волности единой да не имат, в цехах ремесницких Русину быти не достоит, доколѣ ся не попапежит...» [1].

Різким, лаконічним переліком різних форм репресій Вишенський підкреслює рішучість ворогів українського народу продовжувати свою політику гноблення, викликає у читача почуття тривоги. Дальший виклад йде шляхом нагнітання емоцій. Розлючені агенти католицизму вимагають переслідувань української людності в релігійно-культурній сфері. «...Набожество им разорѣте а на праздники старого календаря звонити не дадѣте, новый же святити и праздновати с силою понудѣте и виною запретѣте; аще же и еще не послушают, сакрамент Христов обезчестѣте, на землю пролейте и ногами поперѣте и потопчѣте, церквы запечатуйте и от всех стран бѣдно творѣте и досаждайте, да поне сими бѣдами и досадами повинутся поклонитися папѣ и костелови римскому...» [2]. Кульмінаційним моментом цього блискучого викривального періоду є сповнений отруйної ненависті до православних заключний заклик католицьких мракобісів: «... аще же ни и сими досадами им не одолѣете, в темницах затворяйте и без вин вины на них налагайте, бійте, безчестѣте и убійте в имя найсвятшего его папы...» [3].

---

[1] *І. Вишенський*, Извѣщеніе краткое о латинских прелестех, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 269.

[2] *Там же*, стор. 269—270.

[3] *Там же*, стор. 270.

В цих рядках твір Вишенського досягає справжнього саркастичного звучання. Намальована Вишенським картина утисків українського населення взята прямо з життя. Документальні дані підтверджують, що переслідування українського селянства і міщанства, глумлення з їхньої культури та національно-релігійних переконань розпочалися ще задовго до запровадження унії. Так, у посланні галицького православного населення київському митрополитові Онисифорові Дівочці від 14 лютого 1585 р. йде мова про такі утиски: «...згвалченья святостей, святых тайн замыканья, запечетованья церквей святых, заказанье звененья, также вывоженья от престола с церквей божіих попов, яко нѣкаких злочинцов шарпаючи, в спросных везеньях их сажаючи, и мирским людем в церквах божіих молб забороняючи и выгоняючи: што ся таковые кгвалты не дѣют и под поганьскими царьмы...» [1].

У листі до львівського єпіскопа Гедеона Балабана (1592 р.) члени Львівського братства теж вказують на переслідування: «...мы люде цеховые, рушают нас по цехох, як нас нагонили на судѣ ратушном злохульницы нашѣ...» [2].

Сваволя і жорстокість церковної і світської феодальної верхівки дали Вишенському привід для зображення в «Писаніи до всѣх обще в лядской земли живящих» надзвичайно похмурої картини життя в Речі Посполитій. Цей твір свідчить про дальший крок Вишенського на шляху до розгляду актуальних суспільних проблем, до повного заперечення тогочасного суспільного ладу. Треба сказати, що всю силу своїх викривань Вишенський спрямовує проти панівних класів шляхетської Польщі. Правда, в розпалі бичувань суспільних болячок Вишенський звертається з докорами і до народних низів, але він відразу ж змінює засуджуючий тон на повчальний, обурення на добродушність і поблажливість. І якщо він звертається до кого-небудь з добрим словом, то це тільки до простолюддя.

Усвідомлюючи спільність інтересів клерикальної і світської верхівки, Вишенський викриває їх грубий класовий егоїзм: «Днесь бо в Лядской землѣ, — пише він, — священники... черевом, а не духом офѣруют. Панове зась над Бога богами вышшими над своими подручными поддаными

---

[1] Акты Западн. России, т. III, 1848, стор. 389.
[2] Monumenta.., t. I, p. I, стор. 423—424.

ся починили... (в своих антихристового закона правах на люд божій...)»[1].

Останні рядки є чудовою ілюстрацією того, як Вишенський вживає лексику церковних книг для визначення суспільних понять. Освячену церквою залежність селянина від пана він називає «антихристовим законом», виражаючи цим своє негативне ставлення до соціальної несправедливості.

З особливою ненавистю ставився Іван Вишенський до єзуїтів. В ордені єзуїтів він бачив запеклого ворога своєї батьківщини. Тому при всякій нагоді він відзивається про єзуїтів образливими словами, називаючи їх «исусоругателями», «машкарниками», «куревниками» тощо. Критика Вишенським єзуїтизму досить конкретна. Його не зацікавлять помпезні заяви єзуїтів про виконування ними на землі «волі божої»; свої судження про них він робить на підставі їх вчинків.

Для Івана Вишенського типовим представником єзуїтів був Петро Скарга. В ньому Вишенський бачив небезпечного противника, який своєю пропагандистською діяльністю завдавав великої шкоди українському народові.

Перший значний бій Скарзі письменник дав у «Посланіи ко князю Василію Острожскому», написаному між 1597 і 1599 рр. Слідом за Христофором Філалетом він називає Скаргу «дѣеписом». Вишенського радує, що скаржина хитромудра сіть, сплетена із «гнилого паздѣря... помыслов своих», не змогла обплутати українське православне населення. Ті ж нікчемні відступники, що позаздрились на обіцянки Скарги, прирекли себе на вічну загибель[2].

Розгляду книги Скарги «Про єдність» Вишенський спеціально присвятив два твори: «Краткословный отвѣт Феодула» (1600—1601 рр.) і «Зачапка мудрого латынника з глупым русином» (1608—1610 рр.).

Пояснюючи причини, що спонукали його виступити проти Скарги, Вишенський повідомляє своїх читачів, що він пише відповідь Скарзі на замовлення александрійського патріарха Мелетія Пігаса. Проте з дальших його слів випливає, що головною причиною появи цієї відповіді була його палка любов до рідної землі.

---

[1] *І. Вишенський*, Писаніе до всѣх обще в лядской земли живящих, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 224—225.

[2] Див. *І. Вишенський*, Посланіе ко князю Вас. Острожскому, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 205.

Визнаючи за П. Скаргою певний літературний хист, уміння вплинути на читача, Вишенський разом з тим показує його людиною, яка зловмисно викликає ненависть до українського народу, закликає короля посилити репресивні заходи проти православних.

Надзвичайно цікавим є третій розділ «Краткословного отвѣта...», в якому Вишенський показує, як спільними зусиллями папа римський і польський король ведуть наступ проти українського народу. Легендарне оповідання про пророка Даниїла і трьох отроків, спалених царем Навуходоносором у печі, Вишенський наповнює новим змістом. Під трьома отроками — виразниками справедливості і моральної стійкості — письменник розуміє «убогих русинцев», які відмовилися виконати волю Навуходоносора — короля польського і не поклонились ідолові — папі римському. «Тогда, — говорить автор, — розярився Навходоносор, кроль польский повелѣвает разжещи пещь бѣд, скорбий, гонений и всяких досад лютых на трие отрока, останка народа руского, яко да сим волю бѣдами на поклонение идола преложити» [1].

Розкриваючи єдність класових інтересів польських та українських феодалів, Вишенський пише, що заклик короля знайшов відгук у середовищі українського панства: «Услышавши же русские князи и паны повеление царево... поклонилися папѣ» [2]. Письменник глибоко переконаний, що народні маси будуть переможцями, що прийде час, коли можна буде побачити «проповѣдники езувиты изчезаеми, и царь Новходоносор посрамляем» [3].

Іван Вишенський ніколи не примирявся з тим злом, яке несли українському народові Ватікан і польський королівський уряд. Він закликав українське православне населення розірвати зв'язки з шляхетською Польщею, «отлучитися от того погыбелного антихристова и содомского рода» [4].

Ці слова Вишенського, навіть якщо письменник не вкладав у них політичного змісту, сприймались читачем як заклик до відокремлення від католицької Речі Посполитої.

---

[1] *І. Вишенський*, Краткословный отвѣт Феодула. В кн.: С. Голубев, Петр Могила, т. I, Приложения, стор. 122.

[2] *Там же.*

[3] *Там же.*

[4] *І. Вишенський*, Писаніе до всѣх обще в лядской земли живящих, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 225.

Висновки, яких не робив письменник, робив сам читач. У цьому полягає позитивне значення закликів Вишенського відокремитись від римо-католиків.

Характерно, що заклики свої письменник спрямовує до соціальних низів, в яких він бачить єдину силу, здатну протистояти католицько-шляхетському засиллю. До українського панства він ставиться як до ренегатів, на яких не можна покладати ніяких надій. Тому він попереджує нижчі верстви українського населення: «На панов же ваших руского рода, на сыны человѣческія, не надѣйтеся...» [1].

Могутньою симфонією віри в силу і незламність свого народу звучить кінцівка «Писанія к утекшим от православной вѣры епископом». В пророчому піднесенні Вишенський урочисто проголошує: «... не надѣйтеся, папы римские, кардиналы, арцибискупи, бискупи и всякое лживое священство латинского почту! *Не надѣйтеся власть мирская, королѣ и всякое преложенство,* и всяк послушник папы римского, як з вами ни в чем ся соглашати православные не хощут и папѣ поклонитися не изволят. Не надѣйтеся нынѣ, не надѣйтеся завтра, не надѣйтеся позавтрію, в пріидущее время и в вѣки вѣков!» [2]. (Підкреслення наше. — *П. З.*).

Дослідники неодноразово звертали увагу на велику силу почуття, втілену письменником в цих пристрасних рядках. Потрібно тільки наголосити на глибині ідейного змісту цих рядків. Адже ми маємо тут справу з виступом Вишенського проти всіх установ феодального ладу. Всю владу, церковну і світську, він вважає *ворожою* православним, під якими розуміє соціальні низи («православные в мире сем во всем убоги суть»).

Заперечення всякого феодального «преложенства», що базувалось на нещадній експлуатації величезних мас простолюддя, показує, що боротьба проти Ватікану означала для Вишенського боротьбу проти феодальних порядків, проти національно-релігійного гноблення.

Поряд із викриттям Ватікану і його агентури Вишенський надзвичайно багато місця відводить в своїх творах різкій критиці церковної православної верхівки. Засудження церковників письменником має явне соціальне забарвлен-

---

[1] *І. Вишенський,* Писаніе до всѣх обще в лядской земли живящих, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 225.

[2] *І. Вишенський,* Писаніе к утекшим от православной вѣры епископом, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 254.

ня. З-під його пера вийшли сповнені разючої сили бичування церковних феодалів: «Да прокляти будут, — з піднесенням проголошував він, — владыки, архимандриты и игумены, которіе монастырѣ позапустѣвали и фолварки собѣ з мѣст святых починили и сами толко з слуговинами и пріятелми ся в них тѣлесне и скотски переховывают; на мѣстох святых лежачи, гроши збирают; с тых доходов, на богомолци христовы наданых, дѣвкам своим вѣно готуют, сыны одѣвают, жоны украшают, слуги умножают, барвы справуют, пріятелѣ обогачуют, карити зиждут, возники сытые и единообразные спрягают, роскош свою погански исполняют» [1].

Виразність і конкретність, народний склад мови, яскрава передача поглядів широких народних мас на духовенство, ритмічна цільність викладу та викривальний пафос характеризують ці рядки послання Вишенського. Той факт, що Вишенський виступив проти церковної православної верхівки ще до прийняття нею унії, говорить сам за себе. Для Вишенського було байдуже, що «владики, архимандрити і ігумени» прикривались плащем православ'я; він бачив у них перш за все феодалів-експлуататорів і тому громив їх з усією нещадністю.

Лінія викриття церковної православної верхівки, що проходить через багато творів Вишенського, найповніше проявилася в «Писаніи к утекшим от православной вѣры епископом» (1598). Якщо в попередніх своїх творах письменник, вказуючи на порочність церковників, не називає ще конкретних носіїв суспільного зла, то тут слово його зазвучало з новою силою.

В початкових словах послання Вишенський одверто виражає своє ставлення до зрадницьких дій єпископів. Зберігаючи стилістичні особливості звичайного листа-послання, Вишенський зовні ввічливо звертається до митрополита Рагози, єпископів Іпатія Потія, Кирила Терлецького, Леонтія Пельчицького, Діонісія Збируйського, Григорія-Германа Загорського. В цьому переліку зрадників відсутній пінський єпископ Іона Гоголь, замість якого Вишенський помилково назвав Леонтія Пельчицького, що помер у червні 1595 р.

Зрадливих єпископів Вишенський називає «вельможними

[1] *І. Вишенський*, Писаніе до всѣх обще в лядской земли живущих, Акты Южн. и Западн. России, т. II. стор. 225—226.

милостями». Та вже у цьому «величанні» прихована їдка внутрішня іронія. «Вельможним» єпіскопам Вишенський не бажає здоров'я і довгих років життя. «Іоан мних з Вишнѣ... усердне зычит «їм» ...страх геенны и будущаго суда низпослатися» [1].

Письменник безжалісно здирає лжепобожний одяг, яким прикривались вони. При цьому його пристрасні викривання мають своє джерело в народній творчості. Відомо, як широко висміювались у народі черевоугодництво, паразитизм, лицемірство, похітливість церковних «отців» [2]. Ці мотиви проявилися в творчості Вишенського в більш загостреному вигляді, з відповідною соціальною оцінкою. Як ніхто з полемістів, Вишенський оголює класовий характер діяльності єпіскопів, показує вовчі закони, за якими вони живуть. Суворе викриття побуту вищого духовенства подане в нерозривному зв'язку із зображенням жахливих умов життя панщизняного селянства.

З громадським пафосом бичує письменник носіїв соціального зла — церковників: «Не ваши милости ли алчных оголоднѣваете и жаждными чините бѣдных подданых, той же образ божій, што и вы, носячих, на сироты церковные и прекормленіе их от благочестивых христіян наданых лупите и з гумна стоги и обороги волочите; сами и з своими слуговинами ся прекормлюете оных труд и пот кръвавый, лежачи и сѣдячи, смѣючися и граючи, пожираете, горѣлки препущаные курите, пиво троякое превыборное варите и в пропасть несытнаго чрева вливаете; сами и з гостьми своими пресыщаете, а сироты церковные алчут и жаждут, а подданые бѣдные в своей неволи рочнего обходу удовлѣти не могут, з дѣтми ся стискают, оброку собѣ уймуют, боячися, да им хлѣба до пришлого урожаю дотягнет...» [3].

Таких разючих картин соціальної несправедливості, такого гнівного засудження паразитизму, експлуататорської

---

[1] *І. Вишенський*, Писаніе к утекшим отъ православной вѣры епископом, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 227.

[2] Антипопівські настрої трудящих зафіксовані в багатьох збірниках усної народної творчості. Див., наприклад: *Ів. Франко*, Галицько-руські народні приповідки, т. II, Львів, 1908, стор. 539—544; *М. Драгоманов*, Малорусские народные предания и рассказы, К., 1876, стор. 150, 155—162.

[3] *І. Вишенський*, Писаніе к утекшим от православной вѣры епископом, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 229—230.

суті церковної верхівки ми не зустрічаємо в усій попередній українській літературі. Відчувається, що Вишенський до глибини душі пройнявся настроями, горем і мукою панщизняного селянства і заговорив про них так, як могло сказати про це саме селянство. Прямо з уст народу він взяв цілі вирази і словосполучення.

У відповідь на поставлене єпіскопам питання: «Где есте нагых одѣвали?» Вишенський з емоційним напруженням малює хвилюючу картину експлуатації попівством селянських мас: «Не ваши милости ли сами обнажаете из оборы конѣ, волы, овцы, у бѣдных подданых волочите дани пѣняжные, дани пота и труда от них вытягаете, от них живо лупите, обнажаете, мучите, томите, до комяг и шкут безвременно зимою и лѣтом в непогодное время гоните; а сами яко идоли на одном мѣстцю присѣдите, или если и трафится того трупа оидолотвореннаго на другое мѣстце перенести, на колысках, якбы и дома сѣдячи, безскорбно преносите; а бѣдные подданые и день и ночь на вас трудят и мучят; которых кров, силы и праци и подвига выссавши и нагих в оборѣ и коморѣ учинивши, вырванцов ваших, вам предстоящих, фалюндышами, утръфинами и каразіями одѣваете, да красноглядством тых слуговин око накормите, а тые бѣдници подданые и простой сермяжки доброй, чим бы наготу покрыти могли, не мают! Вы ихъ пота мѣшки полны грошми золотыми, талярми, полталярки, орты, четвертаки и потройники напыхаете, сумы докладаете: въ шкатулах мѣстца, гдѣ бы которой особѣ с тых помененых годное было почивати, расправуете; а тые бѣдници шелюга, за што соли купити, не мают!» [1].

Сувора життєва правда цієї картини, різкість рисунка, втіленого в конкретно-образну форму, ненависть до поневолювачів, що поєднується з палкою любов'ю до визискуваних, глибока людяність автора, — все це надзвичайно хвилює читача.

Характерно, що Вишенський перший з полемістів у широкому плані розв'язав питання соціальних, класових коренів ренегатства церковної верхівки. При цьому він не обмежився, подібно до Христофора Філалета, показом зловживань церковників, а з властивою йому прямотою заявив, що феодальні відносини побудовані на жорстокій

---

[1] *І. Вишенський,* Писаніе к утекшим от православной вѣры епископом, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 230.

експлуатації, що поневолені народні маси, творці матеріальних благ, живуть у постійних злиднях і нестатках. Реалістичні тенденції сатиричного спрямування творчості І. Вишенського проявилися тут, зокрема, в тому, що викриття духовенства пов'язується з показом тяжкого становища панщизняного селянства, із запереченням феодальних порядків.

Особливий наголос Вишенський робить на розвінчанні класового егоїзму єпіскопів. Дошкульними запитаннями він гнівно дорікає єпіскопам за їх користолюбство, підкреслює всю підноготну їхніх вчинків, з обуренням вказує, що церковні феодали «церковным сиротским убозским... добром» збагачують своїх дочок, зятів, живуть у надмірних розкошах, дбають тільки про насолоду, про задоволення своїх низьких інстинктів.

Відчуваючи потребу надати своїм викриттям конкретного змісту, Вишенський відвалює, як він образно висловлюється, «надгробный камень» з минулого життя єпіскопів і показує, як завдяки доходам від церковних маєтків зросла великопанська пиха церковників, як зросли їхні достатки. Починає він із зображення росту матеріального добробуту одного з призвідників унії — Іпатія Потія. Потій, говорить автор, коли каштеляном був, тільки по чотири слуги за собою волочив, а тепер, коли став єпіскопом, слуг у нього стало більше десяти. Так само митрополит Рагоза, коли простим Рагозиною був, мав не більше двох слуг, а тепер їх число перевершує десяток. Кирило Терлецький, будучи попом, тільки дячка за собою волочив, а тепер завів собі стільки ж слуг, як Потій і Рагоза. Інші єпіскопи також дбають тільки про задоволення своїх потреб [1].

Слід підкреслити, що у Вишенського зустрічаються елементи портретного зображення, які сприяють індивідуалізації персонажів та служать викривальним цілям. Так, наприклад, з приводу зажерливості і жорстокості Кирила Терлецького Вишенський пише: «Пощупайся толко в лысую головку, ксенже бискупе луцкій, колко еси за своего священства живых мертво к богу послал, одных сѣканою, других водотопленою, третих огнепалною смертію от сея жизни изгнал» [2].

---

[1] Див. *І. Вишенський*, Писаніе к утекшим от православной вѣры епископом, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 231.

[2] *Там же*, стор. 230.

Колоритними, з явним зневажливим відтінком словами «пощупайся толко в лысую головку» Вишенський, виділяючи з усієї сукупності портретних ознак лисину, в загальних рисах створює у читача уявлення про вигляд Терлецького. Цікаво, що портретні ознаки письменник підпорядковує розкриттю внутрішньої суті персонажа. «Лысая головка» — це не тільки портретний штрих, а пряма вказівка на підступність Терлецького. Непривабливість цього образу Вишенський передає типовою для народної естетики ознакою хитрості — «лисий».

Зовнішній вигляд людини у Вишенського відповідає її внутрішнім якостям. Тому саме портретні ознаки письменник подає разом з визначальними рисами поведінки, характеру, схильностей тієї чи іншої людини. Наприклад, Григорія-Германа Загорського він характеризує такими словами: «Также и Григорко, коли дворянином Рогозиным был, и хлопчика не имѣл, а нынѣ мусит быти и тот тепер, коли бискупом зостал, в черевѣ ширший, в горлѣ сластолюбнѣйшій, в помыслѣ высочайшій, в достатку богатшій, и в слуговинах доволнѣйшій» [1]. Ознака «в черевѣ ширший» містить у собі не тільки важливу деталь зовнішнього вигляду Загорського, вона розкриває ласолюбство єпископа.

Відомо, що в Речі Посполитій король мав право патронату, тобто він насаджував на єпископських місцях та на митрополичому престолі бажаних для себе людей. Такими «бажаними» були насамперед прихильники колонізаторської політики польського королівського уряду, вихідці з багатих сімей, що могли підкупити королівських чиновників, всунути значну грошову подачку до королівської казни. Нема чого говорити, що право патронату було великим деморалізуючим фактором, завдавало великої шкоди українському народові.

Іван Вишенський з великою експресією змальовує це право в дії, у всіх життєвих деталях. При цьому письменник проявив себе блискучим стилістом, неабияким майстром короткої змістовної фрази.

Відсутність літературних штампів і хитромудрих мовних зворотів, прагнення до точності й виразності при мовному оформленні думки, явне наслідування народного способу висловлювань, простота викладу — і все це настільки

---

[1] *І. Вишенський,* Писаніе к утекшим от православной вѣры епископом, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 231.

емоційно наснажене, що кожний штрих, кожна деталь глибоко врізуються в пам'ять читача.

З їдкою іронією розповідає автор про те, що рекомендацію на високі церковні пости давали теперішнім єпископам не прості православні, а «румянцѣ, то есть чирвоные золотые з бѣлыми великими таляры, полталярками, орты, четвертаки и потройники», тобто грошові подачки. Ніби відчуваючи, що потрібно конкретизувати цю думку, Вишенський ставить перед собою питання: «А то як?» і дає на нього таку барвисту відповідь: «Ото так, што славнѣйшим секретаром и рефендаром похлѣбцям и тайным лгаром его кролевской милости, абы ся причинили и свѣдчили як годный человѣк на панствованя бискупских доходов и пожитков и своволного и вшетечного мешканя на тых имѣніях и селах, бискупству належачих, за которую причину тому особѣ, завивши в папѣрець сто, или як ся трафит, чирвоных золотых в руку тыць, другому зась тых же шафранцюв очелюбных, завивши также, вь руку тыць; отправивши же румянолюбцюв, потом ступѣмо до понеславнѣйших особ, тым зась ворочки понаполнявши овым великих бѣлых таляров, овым зась полталярков, овым ортов и четвертаков, тому в руку тыць, овому тыць и сему тыць, а писаредрачѣ юж не бракуют и потройники з грошами берут и дерут»[1].

Плазування єпископів, їхнє запобігання ласки у чиновників Вишенський майстерно передає колоритним народним виразом: «тому в руку тыць, овому тыць и сему тыць».

Заслуговує на увагу те, що письменник показує продажність не тільки чиновників, але й польського короля. Він прямо пише, що єпископом може стати лише та людина, яка покладе в королівську кишеню кілька тисяч «чирвоных». Крім грошових подачок, кандидати в єпископи мусили зобов'язатися зрадити свій народ, православну віру і поклонитися папі римському[2].

Ніби пристосовуючись до тону народних сатиричних оповідань про унію, Вишенський в іронічному плані розповідає, як «нѣкоторые слабоумни лакомятся, яко на пироги, на нѣкую латинскую унѣю». Вжите письменником яскраве народне порівняння «яко на пироги», а також наступні його слова: «О той унѣи под притчею жартов-

[1] *І. Вишенський*, Писаніе к утекшим от православной вѣры епископом, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 244.

[2] *Там же*, стор. 245.

наго обычая написати могу» дають усі підстави твердити, що Вишенський свідомо використовував багатства народної творчості, що окремі місця його творів написані в дусі народних оповідань.

Підшукавши для слова «унія» відповідник «юная», Вишенський на підставі звукової схожості цих двох слів зображує унію молодою, легковажною вітрогонкою, закликає православних берегтися її, твердо стояти при старій вірі, яка хоч є «шпетна, не позорна, але... статечна, грунтовна» [1].

На багатьох сторінках своїх творів письменник розглядає нападки уніатів на братства, на соціальні низи.

Обгрунтовуючи потребу прийняття унії, Іпатій Потій ще в 1595 р. підкреслював, що до цього кроку його і його однодумців примушує те, що «люд посполитый, простый, ремесный, который покинувши ремесло свое (дратву, ножи и шило)», привласнив «собѣ врад пастырскій» [2]. Пройняті великопанською пихою слова Потія свідчили про його презирливе ставлення до простого народу. З протилежних позицій заговорив про народ І. Вишенський.

Будучи запеклим ворогом кастових забобонів, Вишенський висловив надзвичайно гуманний погляд на вартість людини в суспільному житті. Вирішальними він вважає душевні якості людини, а не її соціальне походження. «Хто есть хлоп?» — запитує письменник, розуміючи під «хлопом» просту людину. І на це запитання він дає справді блискучу відповідь: «Только тот, которій міру сему яко мужик, яко хлоп, як найманець, як неволник служит. Которій образ и кшальт вы, панове, носите» [3].

Повну рацію мав І. Франко, коли писав з цього приводу, що «тільки у найвищих героїв духа людського, у такого Данта, у сучасного нашому авторові Шекспіра, у Шеллі та Віктора Гюго такий погляд проблискував більш або менш ярким полум'ям» [4].

Вишенський неодноразово з глибоким переконанням стверджує, що церковники нічим позитивним не перевершують простих «хлопов», що навіть «кожемяка» від епі-

---

[1] *І. Вишенський,* Зачапка... В кн.: С. Голубев, Петр Могила, т. І, Поиложения, стор. 71.

[2] ППЛ, II, стор. 116.

[3] *І. Вишенський,* Порада о очищенію церкви, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 223.

[4] *І. Франко,* Іван Вишенський і его твори, Львів, 1895, стор. 369.

скопів «лѣпшій и цнотлившій» [1]. Таке відкрите обстоювання інтересів простолюддя, наголошування на моральній вищості соціальних низів у порівнянні з панівними класами дуже характерне для суспільних поглядів Вишенського.

Заслуговують на увагу слова Вишенського про те, що вища православна ієрархія з презирством ставилась до простих попів.

Ворожі відносини між вищим і нижчим православним духовенством, про які говорить Вишенський, набирали подекуди досить різкого характеру. Рядові православні попи відмовлялись визнавати зверхність своїх єпіскопів і підбурювали проти них простолюддя. Дуже цікавий у цьому відношенні лист львівського єпіскопа Гедеона Балабана до гологорського попа Васка від 16 квітня 1591 р. З роздратуванням Балабан писав до Васка: «...послушения ко нам епископу своему чинити не хочеш и в легце собѣ мене епископа своего покладаеш, в ктениях и в молениях мене епископа своего во первых не впоминаеш и сам в своволенствѣ пребываеш, сомущение промежку посполитых людей чиниш» [2].

Ясно, що симпатії Івана Вишенського були на боці нижчого духовенства, яке багатьма нитками було зв'язане з селянськими масами і міщанством, яке своїм життям, та й поглядами, стояло ближче до соціальних низів, ніж до пихатих церковних достойників.

Просте духовенство в той час, по суті, зливалось з народними масами. Папський нунцій Торрес вказував, що рядові православні попи «такими є бідними, що для зароблення на кусок хліба власними руками землю обробляти мусять» [3]. Ворожнеча між ними і вищою православною ієрархією мала соціальне коріння.

Вишенський наділяє просте духовенство, а не єпіскопат великим правом розпоряджатися всіма церковними справами. Він говроить, що прості попи «таковую силу, власть и началство имают правду евангелскую боронити и о ней до крови заставляти, якоже сам Христос і прочіи апостоли» [4].

---

[1] Див. *І. Вишенський*, Писаніе к утекшим от православной вѣры епископом, Акты Южн. и Запад. России, т. II, стор. 243.

[2] Monumenta.., t. I, p. I, стор. 286.

[3] Relacye.., стор. 155.

[4] *І. Вишенський*, Писаніе к утекшим от православной вѣры епископом, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 243.

Немає ніякої суперечності між проголошуваною Вишенським тезою — всіма церковними справами повинні розпоряджатися світські люди — і тими правами, що їх він надає простому духовенству. Адже рядові попи — це обранці народу.

Розвиваючи далі свої погляди на церковний устрій, Вишенський закликав населення відмовитися від церковників, призначених королем, а не обраних світськими людьми. «Лѣпше бо вам, — писав він, — без владык и без попов, от діавола поставленных, до церкви ходити и православіе хранити, нежели с владыками и попами, не от бога званными, у церкви быти и с той ся ругати и православіе попирати» [1].

Своє ставлення до церковного клеру письменник виразив такими словами: «Не попы бо нас спасут или владыки или митрополиты, но вѣры таинство» [2].

В наведених нами рядках бачимо повне заперечення церковного управлінського апарату.

У дослідженнях про Вишенського неодноразово вказувалось, що письменник не закликав народні маси на боротьбу проти церковних феодалів, що він обмежувався критикою, не роблячи з неї практичних висновків. Такі твердження здаються нам не зовсім обгрунтованими. Не намагаючись зробити з Вишенського народного трибуна, що піднімає маси на збройну боротьбу, ми все-таки повинні сказати, що у нього зустрічаються заклики до активної дії. Взяти хоча б такі його слова: «Двоженцы и церкви купленые очистѣте; монастырѣ, на благочестіе наданые, от фолваркового имени переменѣте. Зане нынѣ владыкове проклятые фолварки собѣ починили з общих монастырей, и мысливства перекормлюют в них...» [3]. Добре знаючи нрави церковної верхівки, Вишенський не міг не розуміти, що єпіскопи добровільно ніколи не віддадуть своїх маєтків, що єпіскопів потрібно силою позбавити влади. Так саме могли сприймати його заклик сучасники. Характерно, що в своєму зверненні Вишенський вживає слово «владики». Це ще раз дає підставу твердити, що письменник вважав неправомочним захоплення єпіскопій як уніатськими, так і православними єпіскопами.

---

[1] *І. Вишенський,* Порада о очищенію церкви, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 210.

[2] *Там же.*

[3] *Там же.* стор. 211.

Православна релігія, на захист якої виступав Вишенський, дуже далека від того православ'я, яке проповідувала офіційна православна церква. Православ'я в трактуванні Вишенського — це релігія пригноблених, низів, а католицизм — це віровизнання, що проголошує великопанську пиху, сваволля церковної і світської феодальної верхівки. Тому, коли письменник протиставляє православ'я католицизму, треба пам'ятати, що це православ'я не Потія, Терлецького і навіть Балабана та Острозького, що воно просякнуте антиексплуататорською тенденційністю. Захищаючи православ'я, Вишенський захищав соціальні низи. Визнання єпископами зверхності папи римського, їх відмову від православ'я автор розцінював як перехід від «убогих до богатого, яко от простых до хитрого, яко от безславного до славного, як от неволник до самого своволного... яко от бѣдных до бѣду чинячого, яко от страдалцов до мучителя, яко от ничего немаючих до міром пануючого... до головы антихристовы папы» [1].

Контрастне зіставлення суттєвих рис православ'я і католицизму дуже яскраво показує, який соціальний зміст вкладав Вишенський у православну і католицьку релігію. Проповідуване ним православ'я в значній своїй частині протиставлялось існуючому феодальному ладові, заперечувало його.

Не можна пройти мимо того, що Вишенський демократизував ідеали первісного християнства, використовував їх для боротьби проти експлуататорів. Відомо, що в легенді про народження Христа, не говорячи про її містичну основу, особливий наголос робився на тих елементах, які підкреслювали незвичайність, важливість і чудесність народження (світло зірки, прихід трьох царів, спів ангелів тощо). Вишенський відкинув ці містичні риси і подав картину народження Христа в реалістичних барвах. За його розповіддю, Христос «послѣднѣйше, безчестнѣйше и неславнѣйше ся родит... нищетно родит... на гною во вертепѣ, без слуг, в пелюшищах ся родит...» [2]. Надзвичайно цікава інтерпретація Вишенським причин і обставин народження Христа. Автор вважав, що народження Христа не в багатих палатах, а «на гною во вертепѣ»

---

[1] *І. Вишенський*, Писаніе к утекшим от православной вѣры епископом, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 245.

[2] *Там же*, стор. 240.

символізує собою заперечення соціальної нерівності, що воно застерігає тих, хто «на подушках мягких, в замках, дворах и коштовных кгмахах, при многу слуг и дворян, в тонких китайках и у полотнах флямских ся родят, над убогих, сиротскі, голо и без достатку всякого родячихся лѣпшими не чинилися»[1].

Як бачимо, Вишенський, всупереч твердженням християнської церкви, яка розглядала народження Христа як «порятунок» всіх людей, вкладав у цю легенду соціальний зміст. В його інтерпретації Христос своїм народженням засуджує соціальну нерівність, проголошує любов і пошану до простої людини, добивається визволення її не від надприродних «чортівських» сил, а від цілком реальних експлуататорів — панів. Взявши релігійний матеріал, Вишенський наповнив його життєвим змістом, втілив у ньому свої антифеодальні погляди, надав йому злободенного звучання. І от легенда про народження Христа в устах письменника набрала різко вираженого антифеодального характеру, стала знаряддям боротьби проти церковників-феодалів.

До яких би тільки моментів з історії церкви чи християнської релігії не звертався Вишенський, всюди він знаходить підтвердження своїх вимог соціальної рівності, справедливості. В його розумінні Христос з апостолами є виразниками протесту пригноблених, скривджених. Не месією, посланцем божим, що з'явився на світ, щоб спасти весь рід людський, показує письменник Христа, а людинолюбцем, що свою науку спрямував проти багатих, проти архієреїв, які подібно до єпіскопів жили у розкошах і славі[2].

Подібне осучаснювання, тенденційне насичування властиве значній кількості релігійного матеріалу, який зустрічається в посланнях Вишенського, а це в свою чергу говорить про те, що до оцінки релігійних положень, догматів, оповідань письменник підходив із життєвих позицій.

Іван Вишенський виступає перед нами як патріот свого народу. Діяльність єпіскопів він розцінював як ворожу інтересам Русі, українського народу. «Русь хулите, а Латину хвалите», — так характеризував письменник діяльність єпі-

---

[1] *І. Вишенський*, Писаніе к утекшим от православной вѣры епископом. Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 240.

[2] *Там же*, стор. 241—242.

скопів. Такий підхід до справи свідчить про те, що в І. Вишенського було досить розвинене почуття національної свідомості. В своїй «Пораді» письменник стверджував, що перехід від православ'я до католицизму означає зраду Русі. Пани, говорив він, «простоту рускую отбѣгли»[1]. Відступники для Вишенського є насамперед зрадниками свого народу.

Незважаючи на те, що Вишенський такий довгий час провів на Афоні, він уважно стежив за життям свого народу, уболівав його болями, радів його радощами.

Із звернення до українського народу («Зачапка...») випливає, що любов письменника до своїх співвітчизників перемагала аскетичні поривання. З боку Вишенського це не були хвастощі, коли він писав: «Аз не возмогох претерпѣти страдбы, ревности, любве, внутр палимыя, юже к вашему благочестію... имам»[2].

Справді великою мусила бути любов письменника до рідної землі, коли він зміг рвати аскетичне павутиння, коли, замкнувшись у печері-одиночці для розмови з богом, він безперервно думав над долею своєї країни і результатами цих дум — посланнями спішив поділитись із своїми земляками. Гарячими словами він закликав народ вірити в свої сили, засуджував нитиків та панікерів.

Можна з певністю говорити, що літературна діяльність Вишенського була не якимось епізодичним явищем, а справою всього його життя. Письменник дбав про те, щоб його твори збереглися, щоб їх могла читати велика кількість православних. Саме цими мотивами керувався він, коли склав наприкінці 90-х років XVI ст. свою «Книжку», до якої увійшло десять творів. В передмові до «Книжки» Вишенський виявив розуміння пропагандистсько-виховного характеру своєї літературної творчості. І хоч твори Вишенського, за винятком скороченого послання до єпіскопів, не були в свій час надруковані, вони все-таки користувались великою популярністю серед простого народу України і Росії[3].

---

[1] *І. Вишенський,* Порада о очищенію церкви, Акты Южн. и Западн. России, т. II, стор. 216.

[2] *І. Вишенський,* Зачапка... В кн.: С. Голубев, Петр Могила, т. I, Приложения, стор. 68.

[3] Див. *Еремин И. П.*, К истории русско-украинских литературных связей в XVII в., Труды отдела древнерусской литературы, т. IX, изд. АН СССР, М.—Л., 1953, стор. 291—295.

Пристрасним проповідуванням соціальної рівності, відстоюванням гідності простої людини, глибоким гуманізмом, нещадним бичуванням різних форм духовного і соціального гніту Вишенський був надзвичайно близький широким народним масам.

Його гнівна критика Ватікану і попівства звучить злободенно і в наш час. Вона допомагає викривати сучасних «слуг бога», які вірою і правдою служать чорним силам імперіалістичної реакції.

АНТИУНІАТСЬКЕ СПРЯМУВАННЯ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ-ПОЛЕМІСТІВ ПОЧАТКУ XVII ст.

В перші десятиліття XVII ст. великого значення в суспільному житті українського народу набрали Львівське, Віленське і Київське братства. У братствах зосереджувалися літературно-педагогічні сили, вихованці братських шкіл ставали активними учасниками суспільного життя, в братських типографіях друкувались потрібні книги [1]. Важливу роль відігравали братства в справі зміцнення дружби між російськими і українськими народами. В боротьбі проти католицько-уніатського засилля братства спирались на підтримку російських братів, звертались за допомогою до російського уряду [2].

Відстоюючи соціально-економічні, політичні та національні інтереси українського населення, братства активно протидіяли окатоличенню народних мас.

Уніатський митрополит Рутський вважав, що поки братства не будуть знищені, важко буде здійснити унію [3].

Велику перешкоду ополяченню українського народу бачив у братствах папський нунцій Маляспіна.

У тісному зв'язку з діяльністю братств розгортали свою суспільно-літературну діяльність українські письменники-полемісти.

Вплив української полемічної літератури на суспільно-політичне життя Речі Посполитої змушені були визнати навіть недруги українського народу. Так, Петро Скарга

---

[1] Див. *А. Криловский*, Львовское ставропигиальное братство, К., 1904, стор. 228—307.

[2] Див. АЮЗР, ч. I, т. VI, 1883, № 220, 221, 229.

[3] Див. *А. Архангельский*, Очерки из истории западнорусской литературы XVI—XVII вв., М., 1888, стор. 32.

обурювався, що Мелетій Смотрицький своїм «Треносом» пошкодив польському королівському урядові у здійсненні його експансіоністських намірів відносно Росії [1]. Іпатій Потій називав противників унії «наливайківцями», ставлячи тим самим у прямий зв'язок антиуніатську боротьбу з соціально-визвольним рухом.

Вважаючи православних «наливайківцями», католико-уніати ставились як до «наливайківців» і до українських письменників-полемістів. Звідси неодноразові обвинувачування їх у підбурюванні до бунтів тощо.

Найбільш визначним твором перших років XVII ст. є «Пересторога». Автором цього знаменитого антиуніатського памфлету, написаного в кінці 1605 або на початку 1606 р., була людина, тісно зв'язана з львівським братством. Найбільш правдоподібно, що це був Іван Борецький.

В «Пересторозі» йде мова про події, які в більшості випадків справді мали місце. Проте письменник бере тільки найбільш загальні відомості про ці події, а вже конкретизацію, вмотивування вчинків тих чи інших персонажів подає так, як вважає доцільним для розкриття свого творчого задуму.

У творчій лабораторії письменника помітне місце займає фольклорний елемент. Письменник осмислює поширені в народі чутки та оповідання. А що в народі справді передавались антиуніатські оповідання, про це є прямі свідчення сучасників автора «Перестороги». Так, наприклад, Іпатій Потій, відзначаючи зростання антиуніатських настроїв серед населення, підкреслював, що це є результатом, з одного боку, «писання», а з другого — «людського оповідання» [2].

Вже сама назва твору «Пересторога» вказує на його пізнавально-виховне призначення. Письменник має на меті правдиво розповісти про підготовку і проведення унії, застерегти своїх співвітчизників перед підступами католико-уніатів.

Із окремих зауважень автора видно, що він був добре обізнаний з полемічною літературою. В творі згадуються імена Клірика Острозького, Стефана Зизанія, Христофора

---

[1] Див. *Jozef Tretiak*, Piotr Skarga.., Kraków, 1912, стор. 314—315.

[2] Див. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. V, стор. 236.

Філалета. Сильно відчутний на «Пересторозі» вплив творів Івана Вишенського.

Будучи людиною світською, автор «Перестороги» дивиться на весь історичний розвиток руського суспільства не з релігійних, а з культурно-освітніх позицій. Він, як і передові діячі минулого (наприклад, автор «Слова о полку Ігоревім»), причину занепаду древньоруської держави бачить у князівських міжусобицях. Цей уже традиційний для прогресивних кіл погляд доповнюється в «Пересторозі» новими віяннями — винятково важлива роль надається освіті.

Проте автор «Перестороги» далекий від вихваляння освіти взагалі. Він, подібно до І. Вишенського, відкидає латинську освіту, показує її колонізаторську суть. Адже, захопившись чужою освітою і культурою, представники панівних класів українського народу «з вѣры православное на римскую викрестилися и назвыска и имѣна собѣ поотмѣняли». Разом з тим автор «Перестороги» був настільки гарячим прихильником ширення *національної* освіти, що навіть під розквітом релігії, православ'я розумів перш за все ширення освіти, книгодрукування.

Розкриваючи ті причини, які привели до феодальної роздробленості руської держави, а згодом до підкорення її іноземними загарбниками, автор створює свою, на той час досить оригінальну, історичну концепцію. Основну причину всіх нещасть він бачить в тому, що «великіе ревнители» після прийняття християнства тільки монастирі і церкви будували, а того, що «было напотребнѣшое, школ посполитых не фундовали» [1].

Ясно, що людина церковного сану ніколи не наважилася б ставити перший план потребу ширення освіти, а потім уже церковні справи. Такий погляд міг висловити тільки активний діяч братського руху.

Відсутність освіти, продовжує розвивати свою думку автор, породила «грубость поганскую», опановані якою руські князі почали воювати між собою. З цього скористались іноземні вороги — угорська, польська, литовська шляхта, які поступово почали захоплювати руські землі.

Вважаючи освіту надзвичайно важливим фактором в історичному розвитку суспільства, письменник із схвален-

---

[1] *М. Возняк*, Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові, вид. Львівського університету, 1954, стор. 25—26.

ням поставився до культурно-освітніх заходів братств. Як ворогів цих заходів, прихильників темряви вивів він у своєму творі єпіскопів.

Образи єпіскопів створені автором на базі народних оповідань і на конкретному життєвому матеріалі. Ця притаманна письменнику риса відображення дійсності найповніше розкривається при відтворенні характеру єпіскопа Кирила Терлецького.

Численні історичні документи стверджують, що Терлецький із своїми сусідами вів себе згідно з «шляхетськими звичаями», нападав на них, грабував тощо. В одному із записів, вміщених у шостому томі першої частини «Архива Юго-Западной России», шляхтич Петро Гижевський свідчив, що Терлецький «року... тысеча пять сот деветъдесятого первого, месяца ноября двадцать семого дня.... лекце поваживши права и конституцыю... на добра его королевское милости его милости пана Мартина Броневского... великий оршак людей розмаитых.... з ручницами, луками и иншими стрелбами, в ночи часу помененого наслал. Которые дей слуги а посланцы того то помененого владыки Луцкого на первей кгвалтом великим ворота двери двора Фелимицкого добывши, выбивши, стреляючи з пулгаков, ручниц, луков, мене чоловека спокойного, шляхтича волного... на первей з луку пострелили...» [1].

Ясно, що сусіди Терлецького не залишались в боргу перед ним. Вони відповідали йому тим самим. Цю фактичну сторінку із життя Терлецького автор розгортає в своєму творі. Він розповідає про те, як Терлецький, захворівши, поїхав до Сандомира лікуватися. Через деякий час прийшла до Острога звістка, що він помер. Тоді один із замкових урядовців «стародавным звычаем» ввійшов до будинку Терлецького і забрав дещо з його майна. Багато, продовжує далі письменник, він не міг взяти, бо обережний Терлецький тримав своє майно у «глухом Полѣсю».

Антипатія автора до Терлецького і його схильність виправдати вчинки ворогів єпіскопа виявляються у наведених рядках досить різко.

Повернувшись із Сандомира, Терлецький попросив князя Острозького відновити справедливість. Проте князь був більше прихильним до противника Терлецького. Перед князем свідки обвинуватили Терлецького «о двоженствѣ,

---

[1] АЮЗР, ч. I, т. VI, № 47, стор. 91—92.

о забитю Филиппа маляра, о мешканю в чужолозтвѣ з братовою роженою и о иншихъ скверноде̂йствахъ, о обцованю з злоде̂ями, што ему волы до кухнѣ его вожовали, о ѣде̂ню мяса, о praкованю фалъшивых червоных золотых и проч.» [1].

Ця характеристика Терлецького відзначається, так би мовити, протокольним переліком злочинів, лаконічністю і в той же час всебічністю. Справді, в образі Терлецького автор показує людину, що знехтувала моральні принципи (співжиття з братовою), порушила встановлені церквою традиції (двоженство, вживання м'яса), вчинила злочини (убивство маляра Пилипа), надає підтримку карним елементам, займається антидержавною діяльністю (підробка грошей).

У записах міських книг наводяться факти, які характеризують Терлецького як пихатого і зарозумілого феодала, морально спустошену людину. Досить сказати, що за період від лютого 1586 р. по вересень 1597 р. у володимирські міські книги записано було близько сімдесяти актів, що стосувались судових процесів Кирила Терлецького [2].

Терлецькому пред'являлись найрізноманітніші обвинувачення. В 1603 р. його було обвинувачено в тому, що він «швачку, девку учтивую кгвалтом взял и, до двора своего Хвалимичского отвезши, сам особою своею ее кгвалтом а усилством зкгвалтил и з цноты ее паненское злупил...» [3].

Ряд актів присвячено вбивству православного священика Стефана Добрянського. Постать Добрянського була добре відома під час проведення унії. Митрополит Рагоза вважав навіть за потрібне позбавити Добрянського за антиуніатські виступи церковного сану і проклясти.

Проте зрадливі єпископи цим не обмежились. 13 грудня 1597 р. Добрянський був підступно вбитий слугами Терлецького [4].

Ця подія знайшла відносно широке відбиття у «Пересторозі».

Розкриваючи себелюбство Терлецького, письменник говорить, що тим поштовхом, який породив у єпископа думку про унію, було його побоювання за єпископське місце. Да-

---

1 *М. Возняк,* Письменницька діяльність Івана Борецького.., стор. 31.

2 АЮЗР, ч. I, т. VI, стор. 147—152.

3 *Там же,* стор. 335.

4 *Там же,* стор. 94.

лекий від того, щоб ідеалізувати православний єпіскопат, автор зупиняється на описі дій Терлецького, спрямованих на організацію серед єпіскопів групи змовників. Повне співчуття своїм намірам Терлецький знайшов у львівського єпіскопа Гедеона Балабана і перемишльського — Михайла Копистенського.

Ця деталь «Пересторогі» має важливе значення. Адже тут автор називає в числі перших ініціаторів унії Балабана і Копистенського, тобто тих єпіскопів, які пізніше відмовились від унії і для реабілітації яких так багато зусиль докладали Хр. Філалет та інші полемісти. Показ письменником цих єпіскопів у правдивому світлі говорить про його негативне ставлення до церковної верхівки взагалі.

Без жодної нотки симпатії змальований у «Пересторозі» образ Іпатія Потія. Нестійкість характеру Потія автор показує на прикладі частої мінливості його релігійних переконань. Ще в світському житті Потій захоплювався всіма віровизнаннями, в тому числі єврейським і мусульманським. Ставши православним єпіскопом, він лицемірно прикинувся дуже побожною людиною, проте через недовгий час показав своє справжнє обличчя, коли «великого непокоя и замѣшаня» наробив. Надзвичайно різко забарвлений епітет «срамновидний», яким наділений Потій, показує, що в його особі автор бачив ворожу собі людину, яка заслуговує тільки на презирство.

Різко виділяє письменник у характері Потія такі риси, як великопанську пиху, презирливе ставлення до братств, до простолюддя. Потій, зауважує він, тому так енергійно добивався прийняття унії, що хотів уникнути контролю з боку братств. Відкритою класовою ненавистю до соціальних низів віє від слів, вкладених автором в уста цього єпіскопа: *Хлопъство* с простоты своеи таковую зверхность собѣ привлащают *же ани епископов ани попов самых слухати не хочет,* овшем ростирки, васнь, кровопролитіе чинят и люд посполитый ламлют»[1] (підкреслення наше. — *П. З.*).

Ця заява Потія має винятковий інтерес. Адже тут поряд з осудженням братств є виразна вказівка на вороже ставлення населення до всього церковного апарату.

Для автора «Пересторогі» не існує єпіскопів «добрих» і «злих». Всіх їх він вважає носіями зла. З разючою іро-

---

[1] *М. Вовняк*, Письменницька діяльність Івана Борецького.., стор. 42.

нією розповідає він, що єпіскопи під час церкових соборів не можуть осудити за надужиття кого-небудь з-поміж себе, бо «все единаково повинны судови».

Як це випливає із «Перестороги», письменник брав участь у Брестському соборі 1596 р. Зважаючи на те, що про цей собор багато писалось в полемічних творах, він не подає про нього детальних відомостей, а тільки наголошує на трьох важливих моментах. Насамперед у творі підкреслюється всенародна підтримка, якою користувався антиуніатський табір. По-друге, розвінчується нікчемність митрополита Рагози, він змальовується сліпим знаряддям в руках Терлецького і Потія. По-третє, автор стверджує незаконність проголошення унії.

Щоб виразніше відтінити шкідливість унії для українського народу, письменник відразу ж за описом Брестського собору подає картину переслідування уніатською церковною верхівкою православного населення:

«Такъ оные отступници церков божію почали воевати. А и первей ударили на братство виленское и берестецкое взаем, муками, отбираням добр, недопущаням робити, ремесла уживаня, торгованя и вшелякого гандлю, так власне, же хто нѣ мал знаку на челѣ албо на руках отступленя и сполкованя з ними, жадному не было вольно ни купити, ни продати, а найбарзѣй у Берестю Потей помучил, так же мусѣли от домов своих преч розбѣгнутися» [1].

Наведений уривок «Перестороги» є цінним матеріалом для характеристики світогляду автора. Тут ясно розкривається розуміння ним соціально-політичної суті релігійної боротьби. Переслідування церкви для автора означає насамперед грубе обмеження прав братств, православних міщан. Церква, в розумінні письменника — це сукупність економічних, політичних і культурно-освітніх інтересів. І вже зовсім не з релігійних, а з чисто життєвих, практичних позицій виходить він, коли схвально відзивається про Віленське братство, яке порозумілося з протестантами і спільними силами відбивало натиск уніатів і римо-католиків [2]. Зауважимо, що випадки солідаризації православних із протестантами, які також зазнавали релігійних утисків, не були рідкими. Мелетій Смотрицький з цього приводу за-

---

[1] *М. Возняк*, Письменницька діяльність Івана Борецького ..., стор. 35.

[2] *Див. там же.*

значував: «У нас теж цими часами говорити звиклося, що краще до зібрань кальвіністських удатися волимо, ніж з костелом римським з'єднатися» [1].

В багатьох місцях свого твору автор «Перестороги» підкреслює, що єпіскопи-уніати роблять злочини при активній підтримці польського королівського уряду. Характерно, що в зображенні письменника репресії ці спрямовані проти соціальних низів: «...отступници, маючи по себе власть духовную рымскую и теж власть кролевъскую... чинили велике насиловане людем убогим» [2].

Мабуть, не без впливу Вишенського письменник стає на захист простолюддя братств, згадуючи, що Христос засудив «архіереов» і вибрав собі учнів з простих людей.

До єпіскопів автор на протязі всього свого твору ставиться з ненавистю і грозить їм справедливою карою: «Юж секира при корени древа лежит.., юж вышол всему час». Чаша народного терпіння була переповнена. Народні месники декілька разів робили спроби вбити Іпатія Потія та Кирила Терлецького.

Суспільно-викривальні тенденції «Перестороги» в загостреному вигляді проявились у промові, вкладеній автором в уста князя Острозького. В ній різко засуджується політика національно-релігійного гноблення українського народу. Звертаючись до польського короля, автор устами Острозького кидає гнівні обвинувачення: «За вѣру православную наступаеш на права нашѣ, ламаеш вольности нашѣ, а наконец на сумнене наше налѣгаеш, чим присягу свою ламаеш... вижу, же то ку остатней згубе всеи Короны Польскоє идет, бо за тым нихто своего права ани вольности беспечен уже не будет и в коротком часѣ прійдет до великого замешаня, а бодай не домышлятся чого иншого» [3].

Ці рядки «Перестороги» перегукуються із зверненням Христофора Філалета до вельмож в кінці «Апокрисиса».

Спільний мотив застереження перед ламанням прав і вольностей поєднується з передбаченням тих сумних наслідків, до яких приведе переслідування (внутрішні чвари, які можуть кінчитися повним крахом Речі Посполитої). Спільним для «Апокрисиса» і «Перестороги» є також по-

---

[1] *Meletius Smotrzyski*, Paraenesis, Kraków, 1629, стор. 15.

[2] *М. Возняк*, Письменницька діяльність Івана Борецького.., стор. 41.

[3] *Там же*, стор. 39.

чуття людської і національної гідності, справедливості відстоюваних інтересів. Письменник не просить короля, а рішуче вимагає покласти край утискам.

Охопивши в своєму творі події більш ніж десятирічного періоду, автор «Перестороги» освітлює їх з передових на той час, демократичних позицій. Він виступає захисником братств, міщан, того «хлопства», яке викликало ненависть у Іпатія Потія. В окремих місцях твору він наближається до заперечення всього церковного апарату.

В питаннях віри він був далеким від релігійного фанатизму, висловлював помірковані погляди щодо різних віровизнань, особливо протестантизму. Письменника надзвичайно турбувала історична доля рідного народу. Своїм твором він прагнув сприяти його дальшому історичному розвитку.

Важливе місце в українській полемічній літературі перших десятиліть XVII ст. займає Мелетій Смотрицький. Якщо «Пересторога» в силу невідомих нам причин не була надрукована і тому не викликала відгуків в середовищі письменників-полемістів, хоч і використовувалась ними, то твори М. Смотрицького, подібно до «Апокрисиса» Хр. Філалета, визначили в значній мірі сам характер полеміки православних з уніатами. Це пояснюється великою ерудицією М. Смотрицького, його значним літературним талантом.

Народився М. Смотрицький близько 1578 р. в Смотричі на Поділлі. Його батько Герасим Смотрицький був відомим письменником, про творчість якого йшла мова вище. Закінчивши острозьку школу, Мелетій продовжував свою освіту у Вільні. В 1605 р. він виїхав за кордон і вчився там у різних університетах. Повернувшись до Вільна перед 1608 р., М. Смотрицький віддається педагогічній і літературній діяльності. Свої полемічні твори він писав виключно польською мовою. Звернення до польської мови було зумовлено тим, що він розраховував в основному на читачів з числа ополяченої української і білоруської шляхти.

Вершиною літературної творчості М. Смотрицького, значним явищем в українській полемічній літературі є його твір «Тренос, тобто плач... східної церкви», надрукований 1610 р. у Вільні.

Хоч автор зазначає в передмові до читача, що він пише відповідь на книгу під назвою «Якогось Наливайка» (мабуть, на твір Іпатія Потія «Воскреслий Наливайко»,

1607 р.), проте безпосередньою причиною появи «Треноса» був вчинений Потієм при підтримці польських королівських властей в 1609 р. погром віленських православних міщан. Потій наказав відібрати у православних усі церкви і монастирі та передати їх уніатам. Разом з тим проти православних міщан посилювались санкції чисто економічного характеру. Репресивні заходи Потія спричинилися до написання М. Смотрицьким «Треноса».

Сам художній прийом зображення тяжкого становища православних через плач матері-церкви не був ні новим, ні оригінальним. Цим прийомом користувались Г. Смотрицький і особливо Клірик Острозький. Проте поетичне осмислення образу матері-церкви Мелетієм Смотрицьким ставить його на перше місце серед згаданих письменників щодо художнього розв'язання теми.

Голосіння матері-церкви М. Смотрицький написав з врахуванням досвіду своїх попередників. Разом з тим він широко використав мотиви і образи народних голосінь, черпаючи з них яскраві образи болю, наслідуючи в окремих місцях свого твору їх ритмічну структуру. Подібно до народного голосіння плач матері-церкви написаний нерівномірно-ритмічною прозою. Для ілюстрації наведемо перші рядки плачу (в перекладі):

Горе мені бідній,
Горе нещасній
ах, з усіх боків з майна ограбованій!
Горе мені, на світську ганьбу мого тіла з шат оголеній!
Горе мені, нестерпними тягарами обтяженій!
Руки в оковах,
ярмо на шиї,
пута на ногах,
ланцюг на бедрах,
Меч над головою обосічний,
вода під ногами глибока,
вогонь по боках невгасимий.
Звідусіль оклики,
звідусіль страх,
звідусіль переслідування.
Біда в містах і селах,
біда в полях і дібровах,
біда в горах і безоднях землі [1].

Головний мотив плачу матері-церкви із «Треноса» — це обвинувачення відступників і оплакування своєї долі.

---

[1] *Theophil Ortholog*, Trenos.., Wilno, 1610, стор. 1.

Слід вказати, що в плачі матері-церкви є ряд реально-життєвих мотивів і образів. З великою художньою силою передає автор біль покинутої дітьми матері: «Дітей я народила і виховала, а вони виреклися мене... де є біль, як мій біль, де турботи і жаль, як мої турботи. Дітей народила я і виховала, а вони виреклися мене і спричинились до мого упадку. Чому сиджу тепер, як одна з ридаючих вдів...».

Несправедливе ставлення дітей до своїх родичів, зокрема до матері-вдови, знайшло своє відображення в усній народній творчості. Глибоко драматичний образ покинутої дітьми матері створений в народній думі «Про удову і синів». М. Смотрицький, знаючи, з яким засудженням ставиться народ до невдячних дітей, свідомо ввів цей життєвий образ у свій твір. Горе матері-церкви він прирівнює до горя інших ридаючих удів, наголошуючи тим самим на чисто людських почуттях. В багатьох місцях «Треноса» символічний образ матері-церкви сприймається читачем як образ скривдженої дітьми вдови, плач якої звучить як разючий вираз болю, що рве серце. Такі місця «Треноса» витримані в лірично-зворушливому тоні, зігріті глибоким чуттям.

Замислюючись над тим, в якому середовищі зародилася думка про унію, М. Смотрицький приходить до висновку, що ініціаторами цього ганебного акту були вищі духовні сановники. Він гірко дорікає єпіскопам за їхнє нехтування інтересами православних. Яскравим свідченням цього нехтування він вважає відступництво ряду українських і білоруських магнатських родин.

«Де тепер, — з болем запитує автор, — ...дім князів Острозьких, що світив над усі інші блиском світлості старої віри своєї? Де інші дорогі й також неоцінимі каміння тієї корони, славні доми руських князів..: княжата Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини і інші без ліку, що їх довго було б вичисляти зокрема? Де коло них і інші неоцінимі мої клейноти? Родовиті, кажу, славні, високодумні, сильні й давні доми... народу руського — Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зеновичі, Паци, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські,

Чолганські, Калиновські, Кирдеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії і інші?»[1].

Довгим переліком ренегатів-вельмож письменник підкреслює масовий перехід представників панівного класу в католицький табір. Однак на їх адресу він не кидає обвинувачень. Православна церква тільки журиться, що її зрадили ці магнати, які були в минулому її прикрасою. В цьому проявився, зокрема, половинчатий характер критики М. Смотрицьким унії. На думку письменника, головними винуватцями всіх ускладнень є зрадливі єпіскопи. Такий погляд також був далеким від справжнього стану речей. М. Смотрицький не розумів, що єпіскопи були тільки знаряддям Ватікану і польського королівського уряду.

Обвинувачуючи єпіскопів у зраді, мати-церква звертається з гірким докором до Іпатія Потія. Для більшої переконливості автор вкладає в уста Потія самообвинувачення. У читача складається враження, що це справді Потій кається в своїх гріхах, визнає, що він є недбалим учителем, наймитом, а не пастирем, що він наповняв із церковних маєтків свої власні скрині і шкатули, що за грошові подачки висвячував на попівство багато недостойних людей[2], У зображенні М. Смотрицького Потій виступає строгим суддею не тільки по відношенню до себе самого, але й до інших єпіскопів. Він дорікає їм, що й вони за гроші наплодили попів, як молю, які більше про корчму і гру в карти дбають, ніж про свої обов'язки. Закидаючи попам неуцтво, розпусту та інші пороки, письменник подає досить докладні відомості про моральне обличчя духівництва.

Перехід єпіскопів з православ'я до католицизму М. Смотрицький передає поетичною картиною відмовлення синів від своєї рідної матері і визнання ними над собою зверхності мачухи — римсько-католицької церкви. Автор з піднесенням закликає Потія порвати з мачухою, викинути з грудей своїх заразливе її молоко, кинути їй під ноги багатий одяг і все те, чим вона притягала до себе, та повернутись до своєї рідної матері. Він нагадує Потієві про останні роки життя митрополита Рагози та єпіскопів-уніатів. Подані ним відомості містять, без сумніву, елементи народних оповідань про єпіскопів.

---

[1] Trenos.., стор. 15.

[2] Див. *там же*, стор. 76.

Михайло Рагоза, говорить автор, мучився до самої смерті докорами совісті і помер раптово. Полоцького єпископа Германа Загорського ще за життя мучив злий дух і під час богослуження кидав його у всі боки, не даючи йому літургію закінчити. Пінський єпископ Іона Гоголь напився горілки і в п'яному стані скрутив собі шию. Цікаві деталі подає М. Смотрицький з життя Кирила Терлецького, якого називає найближчим другом Потія. Перелічуючи пороки, або, як він іронічно висловлюється, «чесноти» Терлецького, письменник наголошує на злочинах і розпусті цього єпископа. Він підкреслює, що про злочинне життя Терлецького добре знає весь Луцький повіт.

При розгляді «Апокрисиса» Христофора Філалета вказувалось, як виразно зобразив автор аморальність Терлецького. Мелетій Смотрицький, можна сказати, показав уже результати цієї аморальності. Ще за життя, говорить він, Терлецький від венеричної хвороби позбувся носа і таким спотвореним прийняв смерть.

Намагання єпископів-зрадників насадити унію М. Смотрицький передає метафоричним образом запряжки. Єпископи — це борзі, що бігли в запряжці-унії. З цієї запряжки лишився тільки один Іпатій Потій. Автор знову закликає його порвати з унією і повернутися до своїх [1], бо в противному разі його стріне така ж ганебна смерть, як і інших єпископів.

У «Треносі» письменник створив також яскраву картину паразитизму єзуїтів і римсько-католицької церкви. «Велебні отці», з їдкою іронією розповідає письменник, різними способами позбавляють шляхту її маєтків, кривавим потом набутого хліба. Про це свідчать численні скарги, про це свідчать вигнані з домів шляхтичі, пограбовані вдови, позбавлені спадщини сироти. «То на костьол, а ти, сину, і дочко за мотику, то на колегію, а ти, батьку, і мамо, самі про себе дбайте, то на визуїти (єзуїти, кажу), а ви, брати, сестри і рідні, у чужих хліба жебрайте, то на святих отців, а ти сам з жінкою і з діточками, позбувшись домашнього хліба, чужі пси дражни. Так ті розторопні батечки все захоплюють, так все забирають, так все пожирають і безпечно, бо в Римі з ними суд, в Римі розправа, в Римі рішення» [2].

---

[1] Див. Trenos.., стор. 77.
[2] *Там же*, стор. 77.

Соціально-викривальне значення цієї картини значно знижується тим, що М. Смотрицький говорить тільки про ті утиски, яких зазнає з боку римсько-католицької церкви і єзуїтів дрібна шляхта, ні словом не обмовлюючись про нижчі соціальні верстви. Враховуючи це, ми все ж таки не можемо відмовити письменникові в умінні бачити важливі суспільні явища і відображати їх правдиво, в образній формі. Побудована на контрастному зіставленні картина оббирання церковниками світських людей об'єктивно сприймалась читачем як засудження всякої церковної данини.

З глибоким хвилюванням письменник показує, як, прикриваючись розмовами про бога і церкву, захланні церковники паразитують на народному тілі. Скільки презирства і ненависті до єзуїтів вклав автор в слова «розторопні батечки»! В дусі народної етимології називає він єзуїтів «визуїтами», пояснюючи значення цього слова тим, що єзуїти «з маєтків людей визувають» [1]. Цілком можливо, що слово «визуїт» було в народному вжитку.

Скарги на єзуїтів, продовжує М. Смотрицький, ні до чого не приводять. Ті ж, які їдуть із скаргами аж до Риму, рискують там втратити якщо не свою власну душу, то обов'язково «душу свого мішка», тобто гроші.

Рядки «Треноса», присвячені критиці єзуїтів, написані М. Смотрицьким темпераментно і живо. З щирим патріотичним чуттям звертається письменник з закликом до «славного руського народу» дати відсіч знахабнілим єзуїтам: «Не хотіть довше таку сувору ганьбу терпіти. Не хотіть всього світу закиди на собі переносити. Покажіться, дайте про себе знати, що ви народом божим вибраним є» [2].

Переходячи до критики Ватікану, М. Смотрицький застерігає Потія, що визнання зверхності папи римського приносить велику шкоду, бо «попасти в руки італійських бандитів — це така сама страшна річ, як попасти в руки турецьких розбишак» [3]. «Італійські бандити» — так називав М. Смотрицький ватіканських верховодів.

Більше, ніж інші полемісти, М. Смотрицький використав антиватіканське спрямування творів Петрарки, Баптіста, Платіни, Бернарда Опата та ін. Особливо сильно позначився на «Треносі» вплив книги Зібранда Любберта «Про

---

[1] Trenos.., стор. 77.
[2] *Там же*, стор. 29.
[3] *Там же*, стор. 31.

папу римського». Вмілим добором матеріалу з різних антиватіканських творів письменник створює виразну картину загнивання римсько-католицької церкви.

Привертає до себе увагу антиватіканською тенденційністю перекладений Мелетієм Смотрицьким вірш Ф. Петрарки. В цьому вірші автор розглядає Рим як джерело нещастя, порівнює його з Вавілоном, називає Рим матір'ю зради, жорстокою тюрмою для добрих і надійним щитом, притулком для поганих, пеклом для всього живого.

Віршова форма викриття Ватікану мала свої переваги. Читач легко міг запам'ятати уривки віршів; образне відтворення темних сторін католицького Риму посилювало емоційність сприймання.

Мантуан Баптіста, говорить М. Смотрицький, вже на смертному ложі писав протипапські вірші. Акцентування на цій деталі було зроблене М. Смотрицьким з певною метою. Передсмертний вірш Мартуана Баптісти свідчив про його тверде переконання у злочинності католицького Риму.

Наведений М. Смотрицьким вірш відзначається пристрасним викривальним пафосом. У зображенні поета Ватікан виступає перед нами як спорохнявіла від старості потвора, що прагне людської крові. Якщо папи римські не ведуть війни з сусідніми країнами, то вони жорстоко розправляються з мешканцями своєї держави. Гнів Ватікану автор порівнює до гадючої отрути, що шкодить всім людям.

Використання М. Смотрицьким антиватіканської поезії жанрово збагачувало українську полемічну літературу.

Критика унії і Ватікану, як уже зазначалось, провадиться М. Смотрицьким з шляхетських позицій. Обмеженість світогляду письменника проявилась у «Треносі» в надмірно песимістичному настрої, яким пройнята вся книга. М. Смотрицький не орієнтувався на соціальні низи, не бачив у них сили, здатної протистояти національно-релігійному гнобленню. Через це йому було властиве почуття безвихідності, розпуки.

Незважаючи на ідейну неповноцінність «Треноса», твір цей викликав живий відгомін в широких суспільних колах. Православне населення з радістю сприйняло його. Воно бачило в цьому творі пристрасне засудження політики національно-релігійного гноблення. І хотів того М. Смотрицький, чи не хотів, твір його розбурхував пристрасті,

роз'ятрював рани, викликав ненависть до поневолювачів. Недаремно польський король Сігізмунд III вислав з військового обозу під Смоленськом аж три листи, в яких розцінював опублікування «Треноса» як ворожий Речі Посполитій акт. «Прислані нам, — писав він, — деякі письма, в друкарні руського Віленського братства таємно надруковані, які власне є пасквілями і підбурюванням проти церковної і світської зверхності. Перестерігаючи те, щоб такі ущипливі письма не давали приводу до бунтів... всі такі карти і екземпляри урядово забрати і попалити...» Далі король Сігізмунд III наказував конфіскувати братську друкарню, а «авторів тих пасквілів і коректора їх Логвина Карповича... ув'язнити»[1]. Під загрозою кари в п'ять тисяч червоних золотих король заборонив купувати і розповсюджувати книги, надруковані у Віленській братській друкарні[2].

Виконуючи вказівку короля, віленські міські власті кинули Карповича в тюрму, старанно вишукували і нищили надруковані примірники «Треноса». Проте православне населення зберігало «Тренос», мов дорогоцінність, читало і перечитувало його, передавало із рук в руки.

Біограф Мелетія Смотрицького Яків Суша вказував, що деякі православні заповідали «Тренос» в спадок своїм дітям, деякі просили класти собі цю книгу в домовину; за «Тренос» готові були пролити кров[3].

Мелетій Смотрицький також відзначав велику популярність «Треноса» серед православних: «... тоді мене, як ангела божого до них мовлячого, послухали, полюбили і прийняли: письмо то моє цілували і над головою своєю підносили...»[4].

Поява «Треноса» просто приголомшила католицько-уніатський табір. Вбачаючи в «Треносі» смертельну загрозу для унії, Петро Скарга в цьому ж 1610 р. написав і опублікував у Кракові книгу «На зойки і плач... пересторога». Явно поступаючись перед «Треносом» художніми якостями, твір Скарги засвідчував, якої великої шкоди завдав Мелетій Смотрицький політичним розрахункам польського королівського уряду. Відзначивши велику популярність

---

[1] Акты, издаваемые Виленскою археологическою комиссиею, т. VIII, Вильно, 1875, стор. 94—95.

[2] Див. *там же*, стор. 93.

[3] Див. *С. Голубев*, Петр Могила, т. I, стор. 96.

[4] *Meletius Smotrzyski*, Paraenesis, стор. 16.

«Треноса» і його поширення не тільки на Україні і Білорусії, але і в Росії, Скарга жалівся, що своїм твором М. Смотрицький утруднював здійснення польсько-шляхетських планів відносно Росії, що від читання «Треноса» може посилитися опір російського народу польським військам[1]. З цього видно, як тісно була зв'язана полемічна література з суспільним життям, як впливала вона на нього.

До часу офіціального переходу на унію М. Смотрицький написав ще кілька творів. Однак у багатьох відношеннях вони були тільки слабими тінями «Треноса» і свідчили про деградацію М. Смотрицького як письменника. До цього спричинився дальший процес посилення суперечливих тенденцій у світогляді письменника. Зв'язки Мелетія Смотрицького з уніатами[2], його сумніви відносно справедливості справи, за яку він піднявся боротись[3], не змогли не позначитись на його творах. На відміну від викривального пафосу «Треноса» в них все більше утверджуються мотиви дріб'язкових суперечок з уніатами, ще виразніше виступають вірнопідданчі переконання Смотрицького.

У липні 1627 р. Смотрицький офіціально оголосив про своє визнання унії. З цього часу аж до смерті він відкрито поставив своє перо на службу ворогам українського і білоруського народів.

М. Смотрицький не був глибоким мислителем, у більшості його творів богословсько-схоластичні та історико-церковні мотиви переважають над суспільними. Будучи зв'язаним з панівними класами українського і білоруського народів, М. Смотрицький безперервно хитався в своїх поглядах і кінець кінцем перейшов в уніатський табір.

Сильною стороною його літературної діяльності було глибоко поетичне відтворення окремих моментів тогочасного суспільного життя, змалювання у хвилюючих ліричних, хоч подекуди надто песимістичних тонах тяжкого становища православного населення.

---

[1] Див. *Jozef Tretiak*, Piotr Skarga.., стор. 314—315.

[2] Див. Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VII, стор. 492.

[3] Як свідчить сам Смотрицький, він ще до переходу на унію висловлював уніатські погляди та писав книжки, спрямовані проти православних. Однак виступити з ними публічно він не міг, бо на перешкоді цьому стояли члени віленського братства. Див. *Meletius Smotrzyski*, Apologia, Lwów, 1628, стор. 105.

* *
*

У 1620 р., повертаючись з Москви, грецький патріарх Феофан зупинився в Києві і на прохання делегацій від козаків, міщанства та духовенства відновив православну ієрархію. Цей акт був прямим викликом українського народу польсько-шляхетським колонізаторам.

У своєму донесенні до Риму папський нунцій Торрес з цього приводу писав, що польський королівський уряд не насмілився притягти патріарха Феофана до відповідальності, бо побоювався обурення козаків, «яких відома є невгамовна запальність в справах, що відносяться до їхньої релігії» [1].

Відновлення православної ієрархії викликало цілий ряд трактатів як з боку уніатів, так і з боку православних. Найважливішим серед них є написана 28 квітня 1621 р. нововисвяченим митрополитом Йовом Борецьким «Протестація» від імені «народу руського».

«Протестація» була розрахована на широкі кола читачів. В ній у гострому публіцистичному тоні обстоюється право українського і білоруського православного населення на вільне віровизнання, гнівно засуджуються репресивні заходи польських властей і уніатської церковної верхівки. Через усю «Протестацію» проходить думка про те, що утиски православного населення в Речі Посполитій не тільки не зменшуються, але ще більше зростають. «Народ наш руський переслідують, мучать, мордують, церкви наші оскверняют, і мир святий нарушають, любов і згоду між поляками і стародавною Руссю розривають» [2].

Ні в одному рядку «Протестації» не відчувається сльозливого прохання до польського короля зберегти старі привілеї. Борецький не просить, а вимагає покласти край переслідуванню. Наступальний характер «Протестації» зумовлений тим, що її автор відчуває підтримку широких народних мас і, зокрема, запорозького козацтва. На відміну від Мелетія Смотрицького, який ставив у залежність дальшу долю православної церкви від поведінки церковної верхівки, Йов Борецький показує народ головною силою, що впливає на релігійне життя. Навіть відновлення право-

---

[1] Relacye.., стор. 153.
[2] Статьи по славяноведению, вып. III, СПб., 1910, стр. 139.

славної ієрархії в 1620 р. патріархом Феофаном він розглядає перш за все як результат втручання козаків [1].

Сторінки «Протестації», присвячені зображенню мужності і героїзму запорозького козацтва, сповнені патріотичного звучання. Цікаво, що ненависть козаків до унії і католицизму Йов Борецький пояснює не так їх глибокою вірою, як реальними умовами життя. Переслідувані «убогі люди» «з різних повітів, міст і сіл» втікають до козаків і розповідають там про розгул католиків і уніатів. Звідси бере своє коріння ненависть козацтва до унії [2]. Відкидаючи як абсурд обвинувачення уніатами патріарха Феофана, церковної православної ієрархії і всіх прихильників православної віри в шпигунстві на користь Туреччини, Йов Борецький недвозначно заявляє, що козацтво не потерпить дальших переслідувань. Козаки, говорить він, самі духовних і міщан «застерігають, нагадують їм та навіть погрожують, щоб у вірі не було змін, щоб з апостатами уніатами не спілкувати» [3].

В «Протестації» Йов Борецький висловив своє невдоволення тим, що українські землі входять до складу Речі Посполитої. Його обурює, що польські правителі в «монархії нашій... працю рук наших пожинають і веселяться» [4]. Вказівка на особливу місію запорозького козацтва [5], а також запальний заклик до українського населення: «Стійте сильно, не хитаючись ані боячись... Роки і дні ті нам вертаються, які були від часів апостольських аж до великого Констянтина» [6] дають підставу твердити, що Йов Борецький глибоко вірив у перемогу українського народу. Цілком можливо, що під час писання «Протестації» він виношував думки про возз'єднання України з Росією. Виявляючи розуміння спільності інтересів російського і українського народів, Борецький у «Протестації» відзначав, що росіян і українців зв'язують «одна віра і богослуження, один рід, мова і звичаї» [7].

Борецький багато зробив у справі підготовки возз'єднання України з Росією. В 1624 р. він відрядив до Москви

---

[1] Статьи по славяноведению, вып. III, СПб., 1910, стор. 146, 150.
[2] Див. *там же*, стор. 150.
[3] *Там же.*
[4] *Там же*, стор. 147.
[5] Див. *там же*, стор. 150.
[6] *Там же*, стор. 153.
[7] *Там же*, стор. 143.

луцького єпіскопа Ісакія Борисковича з листом до царя Михайла Федоровича. Коротко описавши ті утиски, що їх зазнавав український народ від польсько-шляхетських поневолювачів, Борецький гаряче просив царя визволити «російського племені єдиноутробних людей»[1]. Зв'язки Борецького з Росією не переривалися до самої його смерті. Цілком заслужено Борецький дістав у своїх сучасників назву «козацький митрополит».

Твором, яким можна умовно завершити той період розвитку української полемічної літератури, в центрі якого стояли суспільні питання часу підготовки до унії, здійснення її та безпосередні результати унії, є «Палінодія» Захарія Копистенського. Копистенський відігравав неабияку роль у Київському братстві. Здобувши, очевидно, освіту у Львівській братській школі, Копистенський перед 1616 р. переїхав до Києва, де й зайнявся літературно-науковою (в тодішньому розумінні цього слова) діяльністю. Визнання серед сучасників З. Копистенський здобув своєю «Палінодією» — великого розміру твором, який є, з одного боку, «повторенням всього того, що зустрічалося в однорідних... пам'ятках попередньої полемічної літератури, з другого боку — продовженням розкриття нових питань, яких мало або зовсім не торкалась попередня полеміка»[2].

Над «Палінодією» Захарій Копистенський трудився «з працею великою» більше двох років — з 1619 по 1622 рр. Книга була написана у відповідь на трактат уніата Льва Кревзи «Оборона єдності церковної» (1617 р.).

Із поданого у вступі списку використаних автором літературних джерел можна зробити висновок, що Копистенський був ерудованою людиною. Крім церковних книг і творів релігійного характеру, він посилається на західних і східних істориків, на різні польські хроніки і руські літописи тощо[3]. Особливо добру обізнаність виявив Копистенський з українською полемічною літературою. І хоч у цьому «бібліографічному покажчику» названі тільки твори Василя Суразького, Христофора Філалета та Мелетія Смотрицького, в процесі писання своєї книги Копистенський звертається також до Герасима Смотрицького, Кліріка Острозького, Стефана Зизанія, автора «Перестороги»

[1] *М. Возняк*, Письменницька діяльність Івана Борецького.., стор. 5.

[2] *В. Завитневич*, «Палинодия» Захария Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики, Варшава, 1883, стор. 398.

[3] Див. ППЛ, І, стор. 326—332.

та інших полемістів. Є ще одне важливе джерело, яке хоч і не внесене в «каталог», все ж дуже відчутне у «Палінодії», — це усна народна творчість. З. Копистенський широко користується народними легендами, переказами, казками, малими фольклорними жанрами. Часто він завершує свої твердження вдало підібраним народним порівнянням, приказкою. Так, наприклад, заперечуючи «докази» Льва Кревзи про зверхність римського папи, Копистенський вказує, що доказам цим так щастить, «як голому в кропивѣ». Для аналогічної цілі — підкреслення безпідставності тверджень єпіскопів — вжита приказка: «...як мусѣ в окропѣ».

Подібних прикладів можна навести більше.

Основні питання, поставлені в «Палінодії», в значній своїй частині розв'язувались вже в попередніх полемічних творах (критика Ватікану і римсько-католицького духовенства, антинародна суть діяльності єпіскопів-відступників, відображення утисків православного населення, ряд богословсько-схоластичних питань тощо). Проте в трактуванні цих питань З. Копистенський нерідко йде своїм, оригінальним шляхом. Значно більше, ніж інші полемісти, він приділяє уваги історичному минулому нашого народу.

Великий наголос робиться в «Палінодії» на моральному розкладі православного духовенства. Автор вказує, що митрополити і єпіскопи, ганяючись за наживою, потонули в розпусті і гріхах. Їх поведінку визначали не турботи про своїх парафіян, а прагнення до матеріального достатку.

Ведучи мову про соціальний склад вищого духовенства, письменник вказує, що він поповнювався представниками панівних верств «от господарств суетных и земледельств, або з варстату ремесла жолнерского...» [1]. Висвячуване такими єпіскопами нижче духовенство йшло слідом за своїми «отцями церковними».

Негідна поведінка попівства викликала незадоволення серед народу. Письменник говорить, що напередодні унії «до такой зневаги святое пресвитерское достоенство пришло было, же ся на оное чловѣкови доброму дати потягнути, як на свѣтскую якую ганбу поступити было... юж разознати не было, гдѣ был частшій пресвитер в корчмѣ чили в церкви?» [2]. Тому не дивно, що такі лжепастирі ради

---

[1] ППЛ, I, стор. 1056—1057.
[2] *Там же*, стор. 1057.

своїх егоїстичних цілей вирішили проголосити унію. Виходячи з сентенції, що «злого птаха... злое есть яйце», Копистенський розглядає унію як результат темних махінацій єпископів та представників Ватікану і польського уряду [1]. Подібно до М. Смотрицького, він бачить в унії причину заворушень, ворожнечі та переслідувань [2], вважає її «згодою» між вовками та вівцями [3].

Згідно з встановленими в полемічній літературі поглядами, З. Копистенський пояснює неправомочність унії тим, що проти неї виступив «весь народ российский» [4]. Те, що полемісти покликались на народні маси, не було хвастощами, а відбивало дійсний стан речей. Папський нунцій Торрес писав в 1622 р.: «Не можна виразити, наскільки людність руська ненавидить латинників. Та його ненависть аж до такого доходить ступіня, що, бачачи ксьондза латинського, плюють на землю з обурення та обридження. Звідси походить, що небагато русинів приступає до унії, і що зустрічаються більші труднощі в їх наверненню, ніж Лютрів і Кальвінів» [5].

З колючою іронією розповідає письменник про способи насадження унії серед православного населення. Унія, як релігійне явище, зауважує він, повинна була б здійснюватися шляхом проповідування. І справді, у відступників були «проповідники»: «кіи, посторонки, ланцухи, турмы, инквизиціи, мандаты, баниціи и иныи мученія и трапеня и тым подобныи учителѣ...» [6]. Відзначивши, подібно до інших полемістів, ті утиски, що їх зазнавало православне населення в усіх сферах суспільного життя, З. Копистенський, забуваючи про ліцемірну релігійну любов до ворога, вигукує: «О боже справедливий... призри а отмсти» [7].

Церковна унія і зв'язані з нею заходи лягали важким тягарем насамперед на плечі простого народу. Кількома штрихами письменник підкреслює тяжке становище соціальних низів, розкриває грабіжницьку суть панства: «...як у попа, у мѣщанина и у хлопа, — говорить він, — обачено свѣтлое што на хребтѣ, так долго около того ходити будет

---

[1] ППЛ, І, стор. 1134.
[2] Див. *там же*, стор. 1055.
[3] Див. *там же*, стор. 1070.
[4] *Там же*, стор. 1134.
[5] Relacye.., стор. 155.
[6] ППЛ, І, стор. 1065.
[7] *Там же*, стор. 1128.

пан, пани и урядник, же аж мусит збыти убогій худак» [1]. «...Снать юж остатнюю з нас кошулю зволокут», — заявляє Копистенський в іншому місці, виступаючи проти експлуатації, поєднаної з релігійним гнобленням.

Звідси неважко побачити, що З. Копистенський засуджував не тільки національно-релігійний, але й соціальний гніт.

Для будови багатьох полемічних творів властиві вставки різних промов, виступів тощо. Таким прийомом письменники добивалися певних цілей — устами авторитетних осіб вони проголошували свої власні погляди. З цією саме метою З. Копистенський вводить у «Палінодію» промову Щасного Гербурта на Варшавському загальному сеймі. Промова ця знаменна в тому відношенні, що вона показує, як кращі представники польського народу солідаризувалися з українським народом, засуджували політику національно-релігійного гноблення.

Вболіваючи над тим, що з благословення єзуїтів чиняться різні несправедливості українському і білоруському народам, Щасний Гербурт заявив: «А тепер, як кривду почато чинити народови Рускому, суть нам головними непріятелями. Тепер волят померети сами на войнѣ, жоны и дѣти свои попалити, як в Смоленску учинили, нѣжбы мѣли до згоды якой прійти з нами...» [2]. В цих словах досить виразно вказується на рішимість російського, українського і білоруського народів відстояти свої права.

Із сторінок «Палінодії» перед нами виступає її автор як палкий патріот своєї землі, як письменник-громадянин. З почуттям величезної гордості за героїчне минуле свого народу пише він про славні діла наших предків, про їх надзвичайну хоробрість: «Той народ Яфетов широкій барзо был, и славен, для чого и славенским был назван» [3].

Зрозуміло, що в полемічному творі автор намагався оповити героїкою все минуле своєї батьківщини, щоб застерегти знахабнілих загарбників. Тому деякі його зауваження невірні. Проте треба підкреслити, що загальний історичний погляд автора на минуле не викликає заперечення. Історія слов'ян, на думку Копистенського, починається

---

[1] ППЛ, I, стор. 929.
[2] *Там же*, стор. 964.
[3] *Там же*, стор. 1103.

з глибокої давнини, ще задовго до створення древньоруської держави: «...Мужным теж и валечным был той народ и славным рицерскою делностію еще за часу войны Троянской»[1].

З. Копистенський підкреслює, що у слов'ян завжди були розвинуті такі благородні якості, як любов до свободи і ненависть до поневолення: «Так той народ россѣй был валечный же нѣгды от жадного монархи не был звоеван и на моц римскую мало дбал. И завше той народ яфетороссѣй славенскій был неусмиреній и волній и незголдованій...»[2].

Більш конкретного характеру набирає зображення історичного минулого, коли письменник переходить до часів Київської Русі. Спираючись на древньоруські літописи, він розповідає про легендарний похід Олега на Царгород, про героїчні подвиги князів Святослава та Володимира.

На відміну від багатьох літописців-монахів З. Копистенський пояснює причину занепаду Київської Русі князівськими міжусобицями[3]. В цьому він зближується з автором «Пересторога».

Досить актуальним на початку XVII ст. було питання про відносини між руськими і поляками як в сучасних Копистенському умовах, так і в минулому. Письменник вважає, що руські землі не були захоплені поляками силою зброї, а що руські князі добровільно, застерігши собі політичні і релігійні права, приєдналися до Польщі. Таке трактування, всупереч історичній правді, загарбання руських земель давало змогу письменникові викрити польську шляхту, показати її лицемірною і зрадливою, що порушує свої зобов'язання і обіцянки по відношенню до українського народу.

З любов'ю відзивається Копистенський про запорозьке козацтво, бачачи в ньому захисника рідної землі[4].

Захарій Копистенський виступає і як проповідник дружби між російським і українським народами. Він добре розуміє, що в минулому Русь жила єдиним культурним і релігійним життям[5], наголошує на тому, що зв'язки між двома народами не переривалися. «... Москва, — пише

---

[1] ППЛ, І, стор. 1103.
[2] *Там же.*
[3] *Там же*, стор. 1109.
[4] Див. ППЛ, І, стор. 1111.
[5] Див. *там же*, стор. 1031—1032.

він, — з Росью нашею, на Москву прїезжаючею, як и послове московскіи, в Литвѣ и в Коронѣ бываючіи, сполечность церковную з собою мѣвали» [1].

З радістю відзначає письменник успіхи російських братів. Зміцнена Іваном IV велика російська держава була вже в той час в очах українського народу надійним захисником проти польсько-шляхетської експансії. Пересторогою польській шляхті звучать слова письменника: «Припомяну еще вкоротцѣ о дѣлности россов Великой Россіи, як народ той яфето-россккій и доселѣ квитнет и прославляет его бог, Іоан, цар московскій двѣ ордѣ татарскій Казань и Астрахань взял и под свою моц подбил. А другая часть яфетороссокого поколѣнья, з Малой Росіи выходячи, а за порогах живучіи козаки — татары и мѣста турецкіи на мори челном воюют...» [2]. Зіставленням в один ряд подвигів росіян і українців З. Копистенський створює картину тієї могутньої сили, яка могла протиставитись і пізніше протиставались загарбницькій політиці польської шляхти.

Народ, в якого таке героїчне минуле, ніколи не примириться із національно-релігійним гнобленням, — такий висновок випливає з усього твору.

Хоч «Палінодія» не була надрукована, вона і в рукописних копіях розповсюджувалась на Україні, в Білорусії, а також і в Росії.

«Палінодією» завершується найбільш цікавий період української полемічної літератури. Пізніше письменники-полемісти відходять від суспільного життя, в центрі своїх творів ставлять переважно богословсько-догматичні та суто церковні питання. Причина цього — в реальних умовах тогочасної дійсності. Відновлення не без підтримки запорозького козацтва православної церковної ієрархії, зв'язки митрополита Й. Борецького з козаками, його прагнення до возз'єднання України з Росією, посилення збройної боротьби мас, — все це були яскраві симптоми того, що справу свого соціального і національно-релігійного визволення озброєний народ взяв у власні руки. Надзвичайно показовими в цьому відношенні є слова київського козака Соленика, звернені до Мелетія Смотрицького в 1628 р., коли той намагався здійснити ще один варіант унії: «... ми цю святиню здобули кров'ю нашою, кров'ю теж нашою печата-

---

[1] ППЛ, І, стор. 1032.
[2] *Там же*, стор. 1110.

ти її хочемо, або і тих, які би її нам як-небудь зневажили і від неї відступали»[1].

Папський нунцій Торрес відзначав, що в обороні свободи совісті православного населення стоять «козаки, людність хоробра і сміла, часом з просьбою, часом з погрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках. Що з цих погроз виникнути колись може, не догадується той, хто не знає, що є їх 60 тисяч, хто не має уявлення про способи їхньої боротьби»[2].

Отже, в міру загострення соціальних і національно-релігійних суперечностей їх розв'язання стає можливим тільки з допомогою збройної сили. Тому на перший план висувається збройна боротьба мас.

Велику роль у підготовці цієї боротьби, боротьби за визволення України з-під польсько-шляхетського гніту і за возз'єднання з Росією, відіграли українські письменники-полемісти.

---

[1] *С. Голубев,* Киевский митрополит Петр Могила, т. 1, Приложения, стор. 333.

[2] Relacye.., стор. 150.

ЗМІСТ

Петр Кузьмич Загайко

Украинские писатели-полемисты конца XVI — начала XVII ст. в борьбе против Ватикана и унии

(На украинском языке)

*

Друкується за постановою Ради науково-технічної пропаганди Академії наук Української РСР

*

Редактор видавництва *В. Л. Шикан*

Технічний редактор *В. О. Коломийчук* Коректор *А. М. Колесникова*

БФ 12354. Зам. № 264. Вид. № 268. Тираж 7500. Формат паперу 84×108 1/32. Друкарськ. аркушів 4,5. Обл.-видавн. аркушів 4,9. Паперових аркушів 1,375. Підписано до друку 13/VI—57 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.

1 руб. 25 коп.